

**UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE**

Andreja Anžin

Mentor: doc. dr. Marjan Hočvar

EKSCESI V URBANEM PROSTORU

Diplomsko delo

Ljubljana, 2003

Zagrizenost, s katero skušamo iz človeške pokrajine pregnati nepravilno, nepredvideno in pokvečeno, meji že na nespodobnost.

Emil Cioran

KAZALO

1 UVOD.....	4
2 URBANI PROSTOR: DRUŽBENO IN FIZIČNO.....	7
2. 1 Javni prostor.....	8
2. 2 Urbanost kot različnost in raznolikost.....	10
2. 3 Mesto kot mešanica uporab.....	14
3 FOUCAULTOVA ANALIZA DISKURZA EKSCESA IN URBANI PROSTOR.....	16
3. 1 Teorija postmodernosti.....	17
3. 2 Lyotard in teorija pluralnih diskurzov.....	18
3. 3 Foucault in heterotopija.....	19
4 PRIVATIZACIJA JAVNEGA PROSTORA.....	22
4. 1 Kriminal in strah pred kriminalom v urbanem prostoru.....	24
4. 2 Nakupovalna središča.....	26
4. 3 Oglaševanje v javnem prostoru.....	28
5 POMEN PROSTORA ZA OBLIKOVANJE IDENTITET.....	31
5. 1 Poskusi pobega.....	32
5. 2 Metelkova mesto.....	33
5. 2. 1 V očeh javnosti.....	35
5. 2. 2 Medijski diskurz.....	36
5. 3 Grafiti.....	38
5. 4 Arhitektura.....	40
5. 4. 1 Grozljivo v arhitekturi.....	40
5. 4. 2 Slovenska moderna arhitektura.....	42
5. 4. 3 Odstranjevanje spomenikov.....	43
5. 5 Neformalne prostorske prakse.....	44
5. 5. 1 Črne gradnje.....	44
5. 5. 2 Skvoti.....	46
5. 5. 3 Vrtičkarstvo.....	48
5. 6 Okus dominantnih kulturnih in umetniških elit.....	49
5. 7 Nimby sindrom.....	51
6 SKLEP.....	55
7 LITERATURA.....	57

1 UVOD

Če urbani prostor sprejemamo in dojemamo kot skupek različnosti, heterogenosti in pluralnosti, smo sposobni živeti z drugostjo in drugačnostjo. Nepoznano in nenavadno se nam sprva zdi tuje in nedomače, a v duhu tolerance do različnosti ga sprejemamo in mu pustimo biti. Iz urbane pluralnosti pa izhaja tudi nešteto podob, oblik pravega mesta, ki med seboj ves čas tekmujejo in se borijo za omejen mestni prostor ter vpliv v njem, se vsiljujejo in težijo k dominaciji. Različne oblike diskurza (diskurz kot izraz določene konceptualizacije realnosti in znanja, ki si prizadeva za prevlado), kot so kapital, kriminal, strah pred kriminalom, okus, dominantne kulturne elite, prevladujoče družbene vrednote in tradicija, pojave raznolikosti, drugačnosti, nenavadnosti pogosto označujejo kot ekscesne in transgresivne ter jih hočejo odstraniti, sankcionirati, nadzorovati, podomačiti, skratka uničiti njihovo drugost.

V diplomski nalogi skušamo oznaki eksces (kot prekoračenje normalnega, izgred, prehod čez mejo, izpeljanka iz glagola exedere, ki pomeni oditi, prestopiti) odvzeti njeno negativno konotacijo, jo demistificirati in relativizirati ter pokazati, da korenini le v specifičnem diskurzu, govoru in je izven njega normalen, običajen pojav. Poskušamo se izogniti moralistični debati, saj nas eksces ne zanima toliko z vidika vsebine, pač pa nas zanima njegovo strukturno mesto v diskurzih. Menimo, da je to način demokratizacije javnega urbanega prostora in način dopuščanja sobivanja različnih, a enakih v pravici delovati in izražati se v prostoru. Z bistvenimi značilnostmi urbanega prostora, raznolikostjo, pluralnostjo in heterogenostjo, torej z "naravo" mestnega prostora ter z analizo diskurza in s teorijo postmoderne skušamo pokazati, da eksces kot tak ne obstaja, obstaja pa cela vrsta aktivnosti, dejanj, obnašanj, življenjskih stilov, ki so drugačni od večinskega/običajnega in v dani družbi prevladujočega.

S privatizacijo javnega prostora in povečanim strahom pred kriminalom in nasiljem se povečuje obseg nadzorovanega prostora, kjer se na račun varnosti odpovedujemo temeljnim svoboščinam. Vse več je prostorov, ki so nadzorovani, očiščeni drugačnosti, kapitalu je dodeljen mandat, da samovoljno in po kapitalski logiki določa, kaj je (ne)primerno, (ne)dopustno, (ne)dovoljeno, (ne)ekscesno.

Razpravo o ekscesu lahko razumemo tudi kot razpravo o okusu ali pravi meri. A okus ni statična kategorija, ampak je odvisna od stalnega ohranjanja in obnavljanja, na delu pa so tudi močne sile, "*trend setterji*", ki ustvarjajo nove kriterije okusa, tako v umetnosti kot v vsakdanjem in urbanem življenju. Izbor v nalogi obravnavanih praks, ki so v diskurzu označene za ekscesne, je subjektiven, parcialen ter posledica osebnih preferenc in zanimanja avtorice in nikakor ni popoln popis potencialno ekscesno označenih praks. Le-ta bi bil nemogoč, saj menimo, da je človeška sposobnost in želja po izločanju, spreminjanju in podomačenju brezmejna.

V poglavju *Urbani prostor: družbeno in fizično* definiramo urbanost kot sposobnost živeti z razlikami in kot polje dopuščanja določene anarhije, obe lastnosti sta pomembni, da človek lahko razvije bogato identiteto. Javni prostor, ki omogoča aktivno sodelovanje v javnem življenju in sferi družbenega življenja, je nujen, da se ljudje kljub vsem razlikam naučimo živeti skupaj. Pokažemo na spremembe v javnem prostoru, ki so predvsem posledica privatizacije javnega prostora in strahu pred kriminalom in nasiljem. Mnogo je mehanizmov, vsi pa prinesejo izključevanje določenih ljudi in dejavnosti, kar pogosto vodi v marginalizacijo in segregacijo. Posledica urbane heterogenosti je, da obstaja nešteto podob pravega in zaželenega mesta. A mesto ni prizorišče nezainteresiranih dejavnosti, nasprotno, priče smo boju za prostor, za različne oblike izražanja moči, ki so pogosto brutalne. Prav zato na morda utopističen način razmišljamo o toleranci in preseganju le-te s postmodernim spoštovanjem stvari v njihovi drugosti, ter s tem priznavanjem načelne pravice do biti.

V poglavju *Foucaultova analiza diskurza ekscesa in urbani prostor* obravnavamo prostor kot družbeno konstruiran družbeni proces in s konceptom diskurza (kot izraz določene konceptualizacije realnosti in znanja, ki si prizadeva za prevlado; diskurz kot sredstvo, ki poskuša nek pojav vsiliti kot naraven in s tem izmuzljiv kritični presoji) ter teorijo postmodernosti in pluralnih diskurzov poskušali pokazati, da eksces obstaja le znotraj določenega diskurza.

V četrtem poglavju si podrobneje pogledamo proces privatizacije javnega prostora, ki je po našem mnenju eden od najpomembnejših faktorjev vpliva na preoblikovanje javnih prostorov, prizorišč v nadzorovane, očiščene, neolikane kraje z izrednim potencialom izključevanja in kriminalizacije, kar je v nasprotju s temeljnimi lastnostmi urbanosti. V tem smislu je

pomemben tudi razširjen urbani strah pred nasiljem, ki pod pretvezo varnosti opušča temeljne demokratične svoboščine.

V osrednjem delu *Pomen prostora za oblikovanje identitet* predstavimo konkretne primere iz slovenskega prostora, ki so v različnih diskurzih označeni za ekscesne. Primeri so namenoma zelo raznoliki in vzeti iz različnih polj človeškega delovanja, a vsem je skupno, da so za določen del ljudi ali kolektivni spomin centralni, ključni pri oblikovanju identitete. Skušamo se izogniti moralistični debati in z analizo diskurza in navezavo na predhodna teoretska razmišljanja in koncepte poiskati, kdo in zakaj te pojave označuje za ekscesne. To početje se nam zdi smiselno in relevantno, ker menimo, da razbija samoumevnost določenih predpostavk in ustaljenih načinov razmišljanja. Menimo, da je potreben razmislek o obliki in uporabnosti javnega prostora, posebej če ga razumemo tudi kot prostor delovanja demokracije in samoizražanja.

2 URBANI PROSTOR: DRUŽBENO IN FIZIČNO

Za razmišljanje in raziskovanje o ekscesu v urbanem prostoru je pomembna Sennettova definicija urbanosti kot sposobnosti živeti z razlikami, ki se mu zdi bistvena lastnost urbane kulture. Gre za lastnost, ki naj bi jo zahodni svet izgubil v obdobju razsvetljenstva, vendar se v sodobnem svetu ponovno pojavlja velika potreba po njeni oživitvi. Po Sennettu urbani prostor zadovoljuje človekovo potrebo po določeni stopnji anarhije, ki vsakemu posamezniku omogoča, da si razvije bogato identiteto, tudi skozi uporabo gostote in raznolikosti v mestu, ki ljudem omogoča oblikovanje uravnotežene identifikacije z drugimi ljudmi, ki so mu podobni, in neko željo po spoznavanju drugačnega in nepoznanega. Te sposobnosti vodijo v izkušnje, ki ljudem omogočijo, da o sebi izvejo stvari, ki jih prej niso poznali, prav to pa je po Sennettu bistvo urbanosti (v Grönlund, 1997). Družbeno in fizično okolje urbanosti lahko označimo z izrazi, kot so raznolikost, pestrost, gostota, tujci, mešanica ljudi, kompleksnost, drugačnost in neosebnost, pa tudi odkrivanje skozi disonanco, decentriranje, dislokacijo in premestitev. Značilnosti urbanega prostora lahko povzamemo v šest lastnosti (Grönlund po Sennettu, 1997). Urbani prostor je prostor pestrosti, kjer je raznolikost privilegirana, a že sam Sennett se zaveda problematičnosti te definicije, saj raznolikost v sodobnem svetu pogosto vodi v brezbržnost in ne stimulacijo. Urbani prostor pomeni gostoto različnosti, prekrivanje bivanjskih površin, proizvodnje, storitvenih dejavnosti, prostorov potrošnje, zabave in politike, kar se odraža v dejstvu, da smo vedno obkroženi z ljudmi, ki so drugačni kot mi. Urbani prostor v sebi vsebuje možnost za nenadzorovano, nepredvideno in spontano, kar so pogoji za družabnost. Nadalje Sennett urbani prostor pojmuje kot telesno izkušnjo, v smislu pogleda in fizične bližine, kar se odraža v zelo konkretnih in naučenih postopkih obnašanja in premikanja po prostoru. Različnost omogoča nepredvidljive dogodke, nesoglasja, neubranost, kar ljudi vzburi in jih prisili k preverjanju lastne nepopolnosti, pozicije in pozicije drugega. Rezultat je "interaktivni red urbanosti" (Sennett v Grönlund, 1997), kjer se ljudje zanimajo drug za drugega, čeprav se ne razumejo, razvijejo se sposobnost shajanja z ljudmi, ki so drugačni od nas, olika in državljanstvo. Sennett v *The Civitas of Seeing* (v Grönlund, 1997) trdi, da, "mesto ni le prostor za življenje, nakupovanje, druženje in igranje otrok. Je prostor, ki vpliva na oblikovanje posameznikove etike, občutka pravičnosti, nauči ga pogovora s tujci in učenja od ljudi, ki so drugačni kot on sam, torej človeka naredi človeškega." Mesto in še posebej mestni center je kraj, ki razkazuje različne načine življenja in je prostor soočenja različnosti. Urbani prostor mora hkrati biti forum za pogovor, ki je po Sennettu pomemben

element izmenjave v mestu; s tem je tudi političen fenomen, vendar ne v institucionalnem smislu.

2. 1 Javni prostor

Termin javni prostor je star šele nekaj čez trideset let, a se že pojavlja serija različnih definicij. Steven Carr (v Smithsimon, 1999) podaja široko definicijo čistega javnega prostora kot dovezetnega, občutljivega, demokratičnega in pomembnega prostora, ki varuje pravice skupin, ki ga uporabljajo. Je vsem ljudem dostopen, zagotavlja pravico do delovanja, hkrati pa ga določajo tudi lastniške pravice. Javni prostor je lahko prostor svobodnega delovanja in izražanja, spreminja se ga s kolektivnim javnim delovanjem in je prostor, kjer se ljudje naučimo živeti skupaj. Sposobnost živeti skupaj ni človeku dana lastnost, ampak se je skozi socializacijo nauči prav z aktivnim sodelovanjem v javnem življenju. Živi in raznoliki javni prostori so za družbo ključni, ne le kot inkubatorji tolerance do različnosti ter prostori političnega delovanja, ampak v svoji vsakodnevni funkciji, ki ljudem omogoča aktivno sodelovanje v sferi družbenega življenja.

Javni prostor je večplastna kategorija, ki jo lahko razdelimo v tri dele; na fizični, družbeni in simbolni javni prostor in nam zato ponuja tri različna branja. Prvo branje nam govori o materialnih pogojih, drugo nam odpira dejavnosti in družbene odnose v prostoru, tretje pa govori o spominu in auri prostora. Vsak javni prostor lahko gledamo skozi te tri dimenzije in njihov pomen se spreminja v odvisnosti z glediščem, ki ga zavzamemo. Fizična dimenzija javnega prostora je najbolj očitna, definirana je z lastništvom in se izraža v grajenem in "naravnem" okolju. Urbani dizajn ima nalogo ustvariti kvaliteten fizični prostor, ki je predpogoj za funkcionalen javni prostor, a pogosto ustvarja tudi fizične in psihološke meje in bariere (ograje, klopi, ki onemogočajo ležanje, video nadzor, estetizirano mestno pohištvo). Družbeni javni prostor je ustvarjen skozi dejavnosti, v prostorih javnega in privatnega lastništva. Dejavnost je ključna dimenzija, ki ima potencial, da redefinira lastništvo in da urbanemu prostoru nov pomen. Simbolni javni prostor se ustvarja skozi dejavnosti in spomin ljudi, ki ga uporabljajo, zato gre za realno, spomin in predstave, imaginacijo. (Lehrer, 1999)

Ker je javni prostor kot posledica privatizacije in strahu pred kriminalom in nasiljem nadzorovan in kontroliran, nujno povzroča izključevanje določenih ljudi in posledično pogosto tudi marginalizacijo in segregacijo. Pod vplivom globalne ekonomije postaja

privatiziran in meja med privatnim in javnim je nejasna in manj očitna. Javni prostor sam se konstantno spreminja, producira in rekonstruira in tako se odpira potreba za različna radikalna urbana družbena gibanja, ki lahko vplivajo na družbene spremembe. Javni prostor sam po sebi je brez pomena, definirajo ga dejavnosti v njem, omejitve, pomeni. Ne definira ga toliko njegov fizični izgled in lastništvo, kot ga družbene prakse, ki se v njem dogajajo.

Po Sennettu je mesto človeška naselbina, v kateri se najverjetneje srečujejo tujci. Poseben duševni pojav, ki se je ob tem izoblikoval oziroma je nujen za preživetje v velemestih, je Simmel poimenoval čustvena otopelost. Ta je posledica hitro spreminjajočih se in gostih živčnih dražljajev, je torej nekakšen prilagoditveni mehanizem. To duhovno držo velemeščanov drug do drugega lahko imenujemo zadržanost, notranja plat zunanje zadržanosti pa ni le ravnodušnost, temveč tudi realna mržnja, vzajemna tujost in zavračanje, ki ima potencial, da se sprevrže tudi v sovraštvo in boj (Simmel, 2000). Ta specifičen način omogočanja sobivanja s tujci, to sofisticirano spretnost je Sennett poimenoval olika. Olika varuje ljudi drugega pred drugim, a jim vendarle omogoča, da uživajo v medsebojnem druženju (Bauman, 2002). Arhitektura, urbani dizajn in planiranje na splošno vplivajo na obliko nekega grajenega prostora in posledično na življenje v njem. A kaj pomeni, da je urbano okolje olikano? Olikano urbano okolje naj bi bilo okolje, v katerem se nahajajo prostori, ki jih ljudje lahko uporabljajo kot javne osebnosti. Olikani prostori so dostopni, odprti (fizično in vizualno), nudijo različne možnosti uporabe, spodbujajo interakcijo, so demokratični, privlačni in vabijo k združevanju v njih.

Po Baumanu (2002) glavna razsežnost evolucije urbanega življenja, ki poteka danes, reduciranje javnih površin na "ubranljive enklave" s selektivnim dostopom, ločevanje namesto usklajevanja skupnega življenja in kriminalizacija vsega, kar še ostaja drugačno. V sodobnih mestih Bauman zaznava močan trend gradnje neolikanih prostorov in identificira dva tipa – prepovedane prostore in prostore porabe. Primer prepovedanega prostora je Le Defence, trg v Parizu, ki s svojo izraznostjo izraža negostoljubnost, vzbuja strah in spoštovanje, odvrača zadrževanje v njem, deluje nedostopno in prevzetno, ni predviden za druženje v njem, namenjen je le tranzitu. Kot drug tip javnega, a neolikanelega prostora pa navaja sodobne prostore porabe, nakupovalna središča. Ti prostori spodbujajo akcijo in ne interakcije, saj bi vsaka interakcija ovirala obiskovalce pri akciji, torej nakupovanju. Prostori so nadzorovani, zastraženi, očiščeni beračev, klatežev. Predstavljajo popolnoma drug svet, "purificiran" prostor.

"Ne gre za to, da je očiščen spremenljivosti in različnosti, ki druge kraje stalno ogrožata z onesnaževanjem in zmedo ter potiskata jasnost in presojsnost iz dosega njihovih uporabnikov; nasprotno, nakupovalni kraji/kraji porabe se morajo za velik del svoje magnetne moči zahvaliti barviti, kalejdoskopski različnosti ponujenih čutnih vtisov. A drugače od zunanjih razlik so te notranje razlike ukročene, sanirane, zajamčeno ne vsebujejo nevarnih sestavin - niso torej nevarne." (Bauman, 2002: 127)

Podobnost med Levi-Straussovo strategijo soočanja z drugostjo drugih in obema kategorijama javnih, a neolikanih prostorov je očitna. Le Defence v Parizu, primer "prepovedanega prostora" je arhitekturna izvedba "emične" strategije, prostori porabe pa so primer "fagične" strategije. Oba pa na svoj način odgovarjata na izzive srečevanja tujcev, neznancev, drugih. Obe strategiji sta posledici pomanjkanja olike in namesto le-te uvajata različne ukrepe uporabe moči (več o obeh strategijah sledi v poglavju 2.3 Mesto kot mešanica uporab). Namen javnih, a neolikanih krajev je izogniti se interakciji in transakciji s tujci v prostoru, nevtralizacija njihove navzočnosti. Možnost živeti z razlikami ni ljudem dana lastnost, ampak je stvar učenja in vaje. Nezmožnost sprejemanja se krepi sama, kajti večja kot je želja po homogenizaciji razlik in odstranjevanju razlik, teže se je ob tujcih in drugačnosti počutiti lagodno.

George Benko (v Bauman, 2002) vpelje pojem socialna patologija, ki združuje želje po odstranitvi tujcev iz našega sistema, in pravi: "So Drugi, ki so še bolj Drugi od Drugih, tujcev. To, da izključujemo ljudi kot tujce, ker si nismo več zmožni zamisliti Drugega, govori o socialni patologiji." (Benko v Bauman, 2002: 139) A Bauman meni, da ne gre toliko za patologijo duha, temveč bolj za patologijo javnega prostora, ki vodi v patologijo politike, v izginjanje umetnosti dialoga in usklajevanja ter v nadomeščanje angažiranosti in skupne odgovornosti z raznimi tehnikami pobega in izogibanja.

2. 2 Urbanost kot različnost in raznolikost

Raznolikost v mestu je stara kot mesto samo ali če povzamemo Aristotlove besede: " Mesto je sestavljeno iz raznolikih ljudi, podobni ljudje ne morejo ustvariti mesta." (v Madanipour, 1996). Ko je v 19. stoletju prišlo do neverjetne rasti mest, sta raznolikost in pestrost postali glavni značilnosti in temi urbanega življenja. Poudarek na heterogenosti je bil viden predvsem v teoriji Luisa Wirtha (ki je heterogenost poleg gostote in velikosti populacije imel za

determinante mesta), spisih o tujcih Simmla in Schutza - celo do te mere, da je bilo mestno življenje videti kot svet tujcev. Za mesto torej ni ključna podobnost in istost (podobni ljudje, s podobnimi interesi, normami, življenjskimi stili, socialnim in kulturnim kapitalom ...), temveč različnost. Mesto torej ne le tolerira, temveč nagrajuje individualne razlike. V modernem mestu, z močno komodifikacijo družbenih odnosov, je vsak človek individuum in potencialni tujec. V takih razmerah postane pluralnost norma in toleranca "drugega" ključna v družbenih odnosih (Madanipour, 1996). A kot bomo pokazali v nadaljevanju, je zgolj toleranca premalo.

Različnost, raznolikost, heterogenost, pluralnost, gostota kot fizična izkušnja, mešanica različnih ljudi so lasnosti *per se* urbanega življenja. Posledica tega je, da ne obstaja ena sama podoba, oblika pravega mesta, ampak jih je nešteto, ki med seboj ves čas tekmujejo, se borijo za omejeni mestni prostor in vpliv v njem, se vsiljujejo in težijo k dominaciji. Amin in Thrift (2002) ugotavljata, da so mesta redko prizorišča nezainteresiranih dejavnosti, običajno so polna bolj ali manj subtilnih dejanj brutalnosti. Mesto hkrati deluje kot zatiralec možnosti za ene in spodbujevalec za druge, odprtost za del populacije pomeni zaprtost za preostale. Menita, da ko govorimo o mestu, govorimo o moči, dominaciji in zatiranju, ter da je vloga mesta, da definira, kdo in kaj je (ne)normalno, (ne)primerno, (ne)mogoče.

Zato je najboljši približek najbolj zaželeni mestni formi diferenciacija mestnega prostora in praktična realizacija največjega možnega števila razlik (Kos, 2002: 18, Rowe, 1997). Kar pa se v manjših mestih pokaže za problematično početje, saj ravno velikost mesta vpliva na absorpcijske sposobnosti, na pripravljenost sprejeti paletu različnosti. Velikost mesta je tista, ki omogoči sprejetje različnosti in nevtralizira ter zmanjša vpliv siceršnjih značilnosti družbenega okolja. V tem kontekstu je uporabna teorija razširjenosti neformalnih dejavnosti v odvisnosti od velikosti mesta, ki jo je razvil Sanders (v Kos, 1993). Njegov model predpostavlja, da so neformalne aktivnosti relativno razširjene v majhnih mestih oz. v majhnih urbanih naseljih, z rastjo naselja oz. mesta pa se prostor za neformalne aktivnosti zmanjšuje (na račun širjenja formalnega sistema) vse do točke, ko delež neformalnih dejavnosti začne ponovno naraščati in v velikih mestih tako po Sandersu doseže dosti višji nivo kot v manjših mestih oz. nemestnih oblikah bivanja. Sanders takšno logiko neformalnih dejavnosti razlaga s "tezo dostopnosti". Na določeni stopnji postane koncentracija formalnih aktivnosti kontraproduktivna in ponovno pride do neformalnega zadovoljevanja različnih potreb, kar pomeni, da na nek način formalne aktivnosti generirajo neformalne (Kos, 1993:

178–179). Odstopanje od povprečja, od sprejete norme normalnosti je v malomestnih okoljih hitro ocenjeno kot eksces, velika mesta pa zmorejo sprejeti veliko večjo stopnjo variabilnosti, jo na nek način in v določenih okvirih celo spodbujajo, predvsem ko raznolikost postane tržno blago in vir profita. Kos (2002) meni, da izkušnje vsakodnevnega življenja v Ljubljani kažejo, da je drugačnost prej težko obvladljiva motnja kot pa nujno dejstvo, ki se lahko izrazi tudi kot prednost. Če kot enega od indikatorjev mestnosti oziroma urbane kulture vzamemo toleranco do drugačnih življenjskih stilov, potem lahko Ljubljano ocenimo kot mesto s precej nizko stopnjo urbane kulture, o čemur bo več povedano v nadaljevanju naloge.

Nujna je toleranca kot dopuščanje drugačnosti, ki se kaže kot bistveni učinek velemestnega življenja. Toleranca se pokaže kot najpomembnejša kvaliteta urbanosti, saj tudi moderna družba temelji na nepreverjenih in apriorno samoumevnih predpostavkah. Vendar dejstvo, da v velemestnih prostorih najdemo prostore odprtosti, drugačnosti, multikulturalnosti, alternativnosti še ne pomeni, da so ljudje, ki živijo v kompleksno grajenem okolju, kot taki in sami po sebi bolj odporni na agorafobijo kot vaščani in novodobni prebivalci predmestij. Kos (2002) meni, da ne gre za novo kvaliteto, ki bi pričala o večji odprtosti in toleranci, ampak za posledico oslabiljenega tradicionalizma, za nemoč tradicionalistične socialne kontrole v urbanem prostoru.

Debeljak (1989) v duhu postmoderne teorije ugotavlja nasprotno, da toleranca ni dovolj, ker sama po sebi še ne zadošča, ker ni nič drugega kot oblika superiornosti, glede na katero si določena instanca oziroma hegemonistični subjekt lahko dovoli, da nekaj (stvar, ljudi, zamisli) poleg sebe sicer dopušča, ne pa tudi statusno izenači s sabo. Podobno kot Debeljak, trdi tudi Alain Touraine (v Amin in Thrift, 2002: 142): "Toleriranje in sprejemanje različnosti sama po sebi ne omogočata medkulturne komunikacije." Toleranca torej ni končen cilj, je le osnova, temelj za širši koncept in politiko sprejemanja različnosti. Če torej toleranca res vsebuje zavedanje o obstoju drugačnosti, pa te drugačnosti ne jemlje kot epohalno nujno, ampak jo le evidentira kot konkretno dejstvo v smislu "tako to je". Toleranca je tako vedno že politično skonstruiran pojem, ki jo vodi moderna ideologija razsvetljenstva in ostaja antropocentrična, tostran kozmocentričnega spoštovanja razlik. Korak naprej bo pomenil premik k horizontu dopuščanja drugačnosti kot drugačnosti oziroma dopuščanja biti, ki izvira iz postmoderne pravice do biti v nezvedljivosti, avtohtonosti, nereduktibilnosti. (Debeljak, 1989, 1990)

Ta korak naprej omogoči, da se znebimo univerzalnega kriterija resnice in da dopuščamo mnogoterost stvari v njihovi drugosti, ne da bi jih takoj razumeli z ozirom na našo parcialno normo. Svet je zato treba razumeti v njegovi mnogoličnosti, kar pomeni, da je največ, kar lahko znotraj postmodernistične kulture storimo, način opazovanja, začudenje in "spoštovanje sveta spričo mnogoterosti diskurzov oz. jezikovnih iger, ki ga napolnjujejo in vzpostavljajo kot svet" (Debeljak, 1989: 89). Konec antropocentrične dobe razsvetljenstva šele lahko uveljavi drugost kot drugost. Spoštovanje stvari v njihovi drugosti je pripoznanje načelne pravice do biti in s te perspektive se pokaže, da postmoderni misli ne gre več za obvladovanje sveta in gospostvo nad njim, ampak za njegovo upoštevanje, ki je več od tolerance.

Če za opis stanja v mestih uporabimo zdravorazumski izraz in rečemo, da je stanje nepravilno, se pričakuje, da obstaja neka univerzalna, priznana norma, ki določa, kaj je družbeno pravično. David Harvey (1996) trdi, da izraz univerzalna vzbuja dvom in posledica postmoderne kritike univerzalizma je, da je uporaba koncepta družbenih pravic vedno problematična in dvomljiva kategorija. Zato ni univerzalnih razlag pravičnosti, ki bi jih lahko vzeli za normativne pri ocenjevanju različnih dogodkov in situacij. Obstajajo le posebni, delni in heterogeni primeri in diskurzi pravičnosti, ki izhajajo iz partikularnih situacij vpletenih. Harvey (1996: 342) meni, da je naloga dekonstrukcije in postmoderne kritike razkriti, da vsi diskurzi o družbeni pravičnosti v sebi skrivajo odnos moči. V tem smislu White (v Harvey, 1996) ugotavlja, da smo ljudje pripravljene pripisovati besedo pravičnost kognitivnim, etičnim in političnim načrtom, ki so v bistvu izrazi moči, zatiranja, zanemarjanja, marginaliziranja in discipliniranja drugih. Koncept družbene pravičnosti ne sme predvidevati izginjanja razlik, nasprotno, delovati mora kot mehanizem, institucija, ki producira in spodbuja reprodukcijo in spoštovanje razlik brez zatiranja. Youngova (v Harvey, 1996) za ideal postavlja, odprtost za neasimilirano drugačnost ("*openness to unassimilated otherness*"), kar pomeni slavljenje različnih kultur in njihovih značilnosti, sprejemanje različnih identitetnih skupin, ki se ves čas spreminjajo in na novo oblikujejo. V takšnih razmerah bi se zmanjšala potreba in želja po izključevalskem diskurzu in vztrajnem zavračanju drugačnosti.

2. 3 Mesto kot mešanica uporab

Da bi torej mesto razumeli in bili v njem sposobni živeti z vsemi razlikami, ga moramo sprejeti tudi kot mešanico uporab. Mešanico uporab omogoča funkcionalna raznolikost porabe prostora, ki ponuja heterogene možnosti uporabe, prinese raznolike aktivnosti, poti in pestre urnike uporabe prostora; raznolikost pa omogoča in stimulira še več raznolikosti. Monotonija uporabe je nevarna in usodna za življenje mesta, saj pomeni monotone in homogene porabnike prostorov, ki se pojavljajo ob vedno enakih delih dneva, sicer pa tak prostor sameva. Jane Jacobs (1961) pravi, da so nujni pogoji za obstoj raznolikosti v mestu: kratke ulice, mešanica stavb, namenjenih različnim uporabam, gostota ljudi, obiskovalcev in stanovalcev ter večfunkcionalnost namenov uporabe prostora (kar je tudi eden glavnih in bolj demokratičnih načinov zagotavljanj varnosti v mestu, torej dopuščanje srečevanja med tujci in stanovalci, kar ustvarja stalen neformalni nadzor namesto prostorske segregacije).

Raznolikosti naj ne bi dojemali kot kaosa, ampak kot kompleksno in visoko razvito obliko reda. Obstaja namreč mit, da je raznolikost grda, in da lepše izgleda homogenost, monotonost uporabe prostora, ki sicer lahko daje videz urejenosti, a je dolgočasna. Če na to pogledamo z drugega zornega kota, vidimo, da v prostorih monotonosti in ponavljanja vlada nered, ni smeri, obstaja občutek premikanja, a se nikamor ne pride, po ničemer se ne da orientirati (Jacobs, 1961: 236). Uporaba prostorov le za eno funkcijo, coniranje mestnega prostora ustvarja meje, fizične in mentalne, le-te pa ustvarjajo destruktivne sošeske. Tako kraji z monofunkcionalno uporabo prostora, ki sicer lahko izgledajo privlačni, običajno ustvarjajo ovire in meje, kar se lahko manifestira v nekakšnem vakuumu, neuporabi prostora.

Čikaška šola¹ z Burgessom je s svojo konceptualizacijo razlik odlična za primerjavo, kako so se ideje družbenih razlik in urbane prostorski v zadnjem času spremenile (Jacobs, Fincher, 1998: 5). "V tem zgodnjem in nekako krutem urbanem modelu soočenje z razliko vsebuje veliko predpostavk in predsodkov" (Jacobs, Fincher, 1998: 5). Večina takratnih predvidevanj je v nasprotju z današnjim razumevanjem identitete in raznolikosti, ko je identiteta razumljena kot večplastna, variabilna postavitev lastnosti. Burgessov model mesta je določene družbene skupine označil za problematične (npr. črnce, prostitutke) in prostorsko koncentracijo takih

¹ Čikaška šola je pod vplivom evropskih teoretikov, predvsem Toennies, Durkheima in Simmla, postavila temelje urbane sociologije, s tem ko je mesto dojemala kot predmet raziskovanja. Za glavna predstavnika čikaške šole veljata Robert Park in Louis Wirth.

ljudi za indikator, da je mestni organizem v stanju slabega delovanja. Koncentracija negativno diferenciranih skupin je ustvarila, kar je Burgess imenoval "motnja" v urbanem "metabolizmu" (v Jacobs, Fincher, 1998: 6). Te "problematične" skupine so bile odklon od belega, heteronormativnega ideala, utelešenega v "čistem in svetlem" predmestju. V tem smislu je čikaška šola ustvarila asimilacijski model mesta, s predpostavko, da se bodo deviantne skupine pod vplivom primernih pogojev prilagodile, spremenile in tako bi se ustvarilo zdravo mesto. Strategija močno spominja na po Claud Levi-Straussu sprejeto Baumanovo antropofagično strategijo spoprijemanja z drugostjo, ki se izraža kot podomačenje, razveljavljanje in uničenje drugosti.

In sicer Bauman navaja dve strategiji spoprijemanja z drugostjo drugih, ki sta opazni v celotni človeški zgodovini. Antropoemična strategija pomeni izpljuvanje drugih, ki so veljali za čudne in tuje; skrajne strategije "emične" strategije so bile in še vedno so zapor, deportacija in umor. Višje, bolj sofisticirane oblike pa so prostorsko ločevanje, urbani geti, selektiven dostop do prostorov in selektivno omogočanje njihove uporabe. Druga, antropofagična strategija, pa pomeni podomačenje drugega ("jedenje" neznanih teles, tako da se med presnavljanjem poenotijo s telesom, ki jih uživa in med njima ni več razlike), ki je v zgodovini prevzemala številne oblike. Od kanibalizma do prisilne asimilacije, križarskih vojn, uničevanje krajevnih navad ipd. Emična strategija druge izganja in uničuje, fagična strategija pa hoče razveljaviti ali uničiti njihovo drugost. (Bauman, 2002)

Čikaška šola je s svojo akademsko avtoriteto močno vplivala na konstrukcijo razlik in deviantnosti, na njihovo legitimacijo in naturalizacijo. Naloga sodobnih kritičnih študij različnosti je preseči fiksne kategorije, moralne sodbe in asimilacijske namene Burgessovega modela mesta. Kritične študije se zanimajo za družbeno konstituiran subjekt in za načine, kako so subjekti privilegirani in postavljeni v center ali prikrajšani in postavljeni na margino. Ključno vprašanje je, kako se sodobno zaznavanje, mapiranje mesta razlikuje od tistega v čikaški šoli.

3 FOUCAULTOVA ANALIZA DISKURZA EKSCESA IN URBANI PROSTOR

Prostor je družbeno konstruiran in zato mora biti na ta način obravnavan in razumljen. Mesto se ne predstavlja samo, ampak je reprezentirano z odnosi moči, ki se izražajo v strategijah, diskurzih in institucionalnih oblikah vladanja. Harvey (1996: 320) trdi, da lahko o moči prostorov in krajev govorimo le, če prostor razumemo kot družbeni proces. To nam omogoča, da se sploh lahko sprašujemo, zakaj in kako ljudje individualno in kolektivno ustvarjamo pomene in dajemo določenim krajem posebno družbeno moč ter kako in zakaj se to moč uporablja. Vsako ocenjevanje in rangiranje krajev se ustvarja skozi diskurze in reprezentacije, ki koreninijo v prepričanjih, normah, vrednotah in željah.

Diskurz lahko razumemo kot izraz določene konceptualizacije realnosti in znanja, ki si prizadeva za prevlado. Določene vrednote, poglede in načine gledanja ter razumevanja sveta poskuša vsiliti kot naravne in jih s tem naredi izmuzljive kritični presoji. Menimo, da eksces obstaja le kot diskurz, kot oznaka in subjektivno vrednotenje in zunaj tega polja ne obstaja, ničesar ne pojasnjuje. Eksces razumemo kot neko notranje mesto vsakega posameznega diskurza, kot točko, v kateri se le-ta pokaže za pomanjkljivega. Element, označen za ekscesnega, je tako del diskurza samega in hkrati točka, kjer je strta totaliteta diskurza, zato jo je treba skriti, izvreči ali nevtralizirati. Označevanje pojavov in delovanj kot ekscesnih v ozadju vedno skriva interes, nek motiv, politiko, izražanje in merjenje moči različnih akterjev (od posameznikov, družbenih skupin, oblasti ...).

Vsem v petem poglavju obravnavanim primerom je tako skupna neka "normalna nenormalnost", variacija normalnosti, ki pa je (le) v specifičnem prostoru in času označena kot eksces, transgresija, izgred, pretiravanje, prestop. Označevanje je torej vedno relacijsko in se nanaša na partikularno, fluidno in začasno normalnost, ki je prav tako relativna, konstruirana in diskurzivna. Tako npr. arhitektura moderne ljubljanske šole, ki je bila v času nastanka nagrajena z v stroki najvišjim priznanjem danes predstavlja motnjo, tujek v okolju, estetsko preživelo arhitekturo, ki ni vredna ohranitve niti kot spomenik svojega časa in arhitekturnega obdobja.

Za razumevanje vpliva diskurza na dojetanje in vrednotenje je pomembna predvsem Foucaultova analiza diskurza. Ker je jezik odprt in neskončen sistem, se neprestano spreminja. Novi pomeni nastajajo na nepredvidljive načine in kar je bistveno, pomeni se ne oblikujejo zgolj v jeziku. Jezik je del družbe, kulture in zgodovine, je interaktiven, dialoški in intersubjektivni, zato nanj delujejo različne sile, med katerimi Foucault posebej izpostavlja zgodovino, vednost, oblast in subjekt.

Diskurz ima moč, da določa načine, na katere je govorjenje o nekem objektu ali praksi smiselno, inteligentno, sprejemljivo, in s tem hkrati omejuje in izključuje drugačne diskurze (z manj moči oziroma z manj povezanosti z oblastjo). Analiza diskurza tako razlaga pravila in prakse, ki proizvajajo smiselne, pomenljive trditve, in je tako analiza proizvodnje vednosti. Vednosti po Foucaultovem mnenju ne proizvajajo subjekti, ampak diskurzi in zato je edina vednost, ki nam je dostopna, vednost, ki jo proizvaja diskurz. V ožjem pomenu bi diskurz lahko opredelili kot vednost o nekem objektu, v širšem pomenu pa vključuje predvsem oblastna razmerja v obliki mreže praks in institucij. (Hrženjak, 2002)

"[M]nenja sem, da je v vsaki družbi produkcija diskurza obenem kontrolirana, selekcionirana, organizirana in razdeljena prek določenega števila postopkov, katerih vloga je, da odvrnejo njegove moči in nevarnosti, obvladajo njegove naključne dogodke, da se izognejo njegovi težki, zastrašujoči materialnosti. V družbi, kot je naša, poznamo seveda postopke izključitve. Najbolj očitna, tudi najbolj domača, je prepoved. /.../ Obstaja pa v naši družbi še neki drugi način izključitve: ne več prepoved, ampak razločevanje in izvrženje." (Foucault v Hrženjak, 2002: 162–163)

V diskurzivnem pristopu je poudarek na zgodovinski specifičnosti diskurzov oziroma "režimov reprezentacije". Zato so za Foucaulta stvari resnične in imajo pomen samo v specifičnem zgodovinskem kontekstu. Diskurz v vsaki dobi proizvede oblike znanja, objekte, subjekte in družbene prakse, ki se radikalno razlikujejo od obdobja do obdobja in so diskontinuirani. Vendar pri Foucaultu ne gre le za zgodovinski in kulturni relativizem, bistveno je to, da se samo znotraj določene diskurzivne formacije določena družbena praksa sploh lahko pojavi kot smiseln in pomenljiv konstrukt. (Hrženjak, 2002)

3. 1 Teorija postmodernosti

Izraz postmodernost označuje kulturno transformacijo zahodnih družb, debate, ali gre za spremembo celotnega kulturnega, ekonomskega in socialnega reda so še vedno odprte in žive.

Huyssens (v Harvey, 1991: 39) trdi, da se je v kulturnem sektorju zgodil opazen premik v občutljivosti, dejanjih in diskurzivnih formacijah, ki razlikujejo postmoderen nabor predvidevanj, izkušenj in predlogov od modernega. "Postmoderna je legitimna reakcija na monotonost univerzalne modernistične vizije sveta" (uredniki arhitekturne revije PRECIS 6 (l. 1987) v Harvey, 1990: 8-9). Pozitivistična, tehnokratska in racionalistična modernost je verjela v linearni razvoj, absolutne resnice, racionalno planiranje idealnega družbenega reda ter standardizacijo znanja in produkcije, v nasprotju s tem pa postmodernizem preferira heterogenost in različnost kot osvobajajoči sili v redefiniranju kulturnega diskurza, zato so fragmentiranost, nedoločenost in močno nezaupanje v vse univerzalne ali totalne diskurze glavne značilnosti postmoderne misli. Eagleton (v Harvey, 1990: 9) navaja, da postmoderna označuje konec velikih zgodb, katerih skrita teroristična funkcija je bila utemeljiti in legitimirati iluzijo "univerzalne" človeške zgodovine. Postmoderna je torej proces prebujanja iz nočne more modernosti, v bolj sproščen pluralizem postmoderne. Eden bolj osvobajajočih in privlačnih vidikov postmoderne misli je zanimanje za "drugačnost", pluralna drža razumevanja različnosti in drugosti, ki je v nasprotju z modernizmom, ki si je dovoljeval govoriti v imenu drugih (koloniziranih, črnih, manjšin, žensk, delavskega razreda ...) z enim glasom in univerzalnim predvidevanjem.

3. 2 Lyotard in teorija pluralnih diskurzov

Lyotard s svojo teorijo diskontinuitete in pluralnosti diskurzov trdi, da prakticanje določenega diskurza ni v ničemer zavezano svetu izven dogovora. Za vsak diskurz velja serija določenih pravil, za katere pa je značilno, da njihova še tako neznatna sprememba spremeni naravo diskurza samega. To pomeni, da ne obstaja univerzalni, nevtralni in notranje-formalni niz pravil, ki bi bila kodificirana v sistem, saj se samo znanje izoblikuje na način nenehnega premeščanja, trkov, konfliktov in diskontinuitete (Lyotard v Debeljak, 1989: 79). Velike zgodbe je zamenjalo stališče, da nihče več nima ustrezne kompetence, da bi vsiljeval svojo vednost kot absolutno vednost, torej šteje le pluralizem diskurzov, ki je zasnovan na tekmovanju, vendar brez zahteve po zmagi, torej formulaciji dokončne resnice. Po Debeljaku (1989) so diskurzi, ki se uveljavijo v postmodernih razmerjih, torej po zatonu modernih legitimizacijskih mehanizmov, diskurzi majhnih zgodb. Pravico do obstoja majhne zgodbe dojamemo kot pravico do drugačnosti, saj je "pravica majhne zgodbe /.../ primarno pravica razlike, ne identitete" (Debeljak, 1989:83-84). S koncem antropocentrične dobe razsvetljenstva se po Debeljaku (1989) šele zares lahko uveljavi drugost kot drugost,

pripoznanje načelne pravice do biti, kar kaže, da postmoderni misli ne gre več za obvladovanje sveta, ampak za njegovo upoštevanje, ki je več od tolerance (o čemer smo več pisali že v poglavju *Urbanost kot različnost in raznolikost*).

Prav s tem pa se po našem mnenju širi prostor za raznolikost in drugost, za preseganje zatiranja in izločevanja, tudi golega toleriranja. Pluralni diskurz postmodernosti tako vzpostavi spoštovanje stvari v njihovi drugosti (namesto obvladovanja in gospostva nad drugostjo se vzpostavi upoštevanje le-te) in priznanje načelne pravice do biti. Kar pa se v razmerah globalnega kapitalizma, privatizacije javnega prostora ter strahu pred nasiljem in kriminalom pogosto zdi nemogoče, ker se z vse večjo uzurpacijo javnih prostorov povečujejo površine, kjer vladajo posebna pravila delovanja, ki jim odprt, demokratičen in pluralen prostor ni prioriteta.

3.3 Foucault in heterotopija

Foucault je izraz heterotopija (*heteros – another, topos – space*, torej drugi prostor) uporabil za ilustracijo meje možnega, za območje, v katerem misli naletijo na predmete ali vzorce, ki jih ne morejo ne locirati ne urediti. Heterotopija v "nemogočem prostoru" omogoča soobstoj številčnih posamičnih in fragmentiranih svetov, gre za jukstapozicijo prostorov, ki sicer niso videni skupaj. Foucault heterotopije razlikuje od utopij po tem, da slednje niso izgubile jezika in misli. Utopije nam še vedno o nečem govorijo, pa čeprav o imaginarnem prostoru, lahko nas tolažijo, vzbujajo upanje, prijetne občutke, medtem ko so heterotopije neprijetne, moteče, izsušijo, izžamejo jezik, ustavijo besede (Knaller-Vlay, Ritter, 1998). Koncept heterotopija izhaja iz medicine in opisuje fenomen, ko se specifično tkivo razvije drugje, kjer je to običajno predvideno. Gre za pojav, ki je v osnovi neškodljiv, saj tkivo ni bolno, je le dislocirano, torej ni apriori patološko, gre preprosto za variacijo normalnega, normalno nenormalno (Knaller-Vlay, Ritter, 1998). Zakaj je torej Foucault medicinski termin prenesel v diskurz o prostoru? Heterotopija v medicini še ni popolnoma razjasnjena, niso znani razlogi, ki pripeljejo do nje. In prav zato v medicino prinaša nelagodje, prav tako kot v prostor, kjer spreminja ustaljena razmišljanja o prostoru. Heterotopije frustrirajo zaradi svoje nepopolnosti, nekonsistentnosti in nekoherentnosti. Edward Soja (1996) meni, da heterotopija Foucaulta, "thirdspace" Henria Lefebvra, feministične in postkolonialistične teorije ne prinašajo le drugih prostorov k prostorski imaginaciji, ampak predstavljajo predvsem drugačen (*other than*) način razmišljanja o prostoru in s tem ustvarjajo nelagodje, ki se odraža v težnjah po

spremembi te nenormalnosti v normalnost oziroma po njeni izločitvi iz vidnega polja in s tem zavesti. "/Ta/ izjava alternativne vizije prostorskeosti /.../ direktno izziva vse konvencionalne načine prostorskega razmišljanja. /.../ Namenjene so reprezentaciji, dekonstrukciji in ne lahkotnemu zlitju v stare oblike" (Soja, 1996: 163). Heterotopije tako omajajo zdravorazumske in splošno sprejete perspektive, globoko socializirane, disciplinirane in privilegirane načine razmišljanja o prostoru. Heterotopije so konceptualizacije prostorskeosti, ki izzivajo konvencionalne oblike prostorske homotopije. Mišljene so, da dekonstruirajo, detonirajo (Graafland, 1998).

Jormakka (1998: 125) lepo umešča heterotopije v Foucaultovo teorijo diskurzov, s tem, ko pravi: "Heterotopije so lahko "drugi prostori" le v okviru diskurza ali argumenta /.../", saj je lahko nek fizični prostor hkrati prostor več med seboj izključujočih heterotopij in je hkrati opisan kot homotopija in heterotopija, odvisno je le od konteksta. Bolj kot fizične značilnosti je pomembna kulturna interpretacija, ki pa ni in ne more biti nevtralna. Vsak kraj, prostor, ki sodeluje v več izključujočih se praksah, je lahko označen kot heterotopija (npr. različne vloge in simbolni pomen Jeruzalema za Žide, muslimane in katolike). Heterotopije v nasprotju z utopijami predstavljajo realne prostore, ki obstajajo v vseh družbah, obstajajo zunaj vseh ostalih prostorov, a se jih vseeno da locirati.

Kot primer heterotopije lahko navedemo skvot (ang. *squat*), zasedbe privatne lastnine, bivanjske skupnosti mladinskih in političnih subkultur, ki z nelegalno zasedbo nenaseljenih prostorov radikalno zanikajo dominantne družbene vrednote, lastniška razmerja, odpirajo vprašanja družbene pravičnosti, dopustnega, odgovornosti, etičnosti, legitimnosti, o čemer bomo več pisali v poglavju 5.2.2. Foucault je v eseju *Of Other Spaces* (1989) opredelil značilnosti heterotopij, ki jih lahko navežemo direktno na skvot. V sodobnih družbah poznamo heterotopije deviantnosti, ki vključujejo posameznike, katerih obnašanje je drugačno od večinskega obnašanja družbe. Druga značilnost je, da je heterotopija sposobna v enem kraju združiti več prostorov, ki so med seboj nekompatibilni in običajno niso videni skupaj (skvot kot življenjski prostor, družabni prostor, koncertna dvorana, gledališki oder, kino dvorana ...). Heterotopije vedno predvidevajo sistem odpiranja in zapiranja, ki hkrati izolira in omogoča vstop, zato heterotopije niso tako odprte kot običajni javni prostori. Skvoti so pogosto širši javnosti skrite lokacije, predvsem zaradi strahu pred organi pregona ali drugimi marginalnimi družbenimi skupinami. Zadnja lastnost je, da imajo funkcijo, odnos do vsega ostalega prostora. Ali ustvarjajo iluzijo, ki izpostavlja realni prostor, ali pa ustvarjajo prostor,

ki je drugo, torej druge realne prostore, ki so popolni, prenatanko urejeni, torej v nasprotju z našim svetom, ki je neurejen, slabo konstituiran in zmešan. Foucault meni, da realno, normalno ne bi moglo obstajati brez nenormalnega.

4. PRIVATIZACIJA JAVNEGA PROSTORA

"Najhitreje rastoča oblika javnih prostorov v ZDA so zapori. Bolj kot stanovanja, bolnišnice ali šole se gradijo zapori. Ne glede na to, kako dobro načrtovani ali lepo pobarvani so, so zapori še vedno zelo varovani, zgrajeni kar se da poceni in načrtovani za nadzor. Lahko si zamislim veliko bolj prijetnih javnih prostorov, predvsem parkov, ki sem jih obiskovala v New Yorku. Ampak ali je Huston River Park /.../ ali Bryand Park /.../ manj varen ali ekskluziven kot zapor? Z novim valom zaporniških poslopij si delita številne za naš čas simptomatične značilnosti." (Zukin, 1995: 24)

Javni prostor se v razvitem svetu Severne Amerike in Evrope v zadnjih letih močno spreminja, a ne kot posledica lastnosti javnega prostora samega po sebi, ampak kot posledica globalne ekonomije, kar se kaže predvsem v povečani realni ali simbolni privatizaciji in komodifikaciji javnega prostora. Trend je povezan s kapitalizmom, povečanim strahom pred kriminalom, željo po zavarovanju osebne lastnine, tekmovalnostjo med investitorji in povečanimi pričakovanji potrošnikov. Spremenjeno razmerje med privatnim in javnim prostorom radikalno spreminja urbani prostor in s tem družbene odnose. V smislu preobrazbe mest lahko za javne prostore uporabimo širok termin urbano prizorišče, ki ...

"/.../ je v najširšem smislu potencialno vsak odprt ali zaprt javni mestni prostor (space) ter zasebni prostor s pretežno javnim dostopom oz. pristopom in vsakršna oblika prostorske postavitve (setting, scene) na kateremkoli območju v mestu, ki ima v različnih kontekstih minimalne občasne ali trajnejše lastnosti krajevnosti (placeness)". (Hočevar, 2000: 138)

V tem smislu je lahko prizorišče marsikatera prostorska oblika, celotno mesto, trg, ulica, dvorišče, restavracija, bar, gledališče, tematski park, nakupovalno središče (ibid.). Korporativni nadzor nad prostori javnega značaja, prizorišči urbanega življenja in kulture, vpliva na aktivnosti v prostoru, na njegov izgled, vsebino, urnike in načine uporabe. Akterji, ki imajo lastniški, najemniški ali upravljavski nadzor nad temi prostori posredno in neposredno vplivajo na same prostore in določajo, kaj je v njih dopustno in normalno in kaj je ekscesno. Na ta način se oblikuje poljuben diskurz izključevanja in vključevanja v prostoru. Privatizacija se kaže v različnih mehanizmih nadzora, klasičnih in novejših, podprtih s sodobno tehnologijo, ter vpliva na marginalizacijo in odstranitev določenih skupin ljudi (ekonomsko, socialno, kulturno depriviligirani, imigrantje, etnične manjšine, brezdomci, uporabniki prepovedanih drog, mentalno prizadeti, pripadniki različnih prostovoljno izbranih življenjskih stilov ...).

Kot primer uzakonjene privatizacije javnega prostora si lahko ogledamo New York. Po podatkih Anne Schwartz (2001) so bili leta 2001 v New Yorku 503 javni prostori v privatnem lastništvu. Njihov nastanek je posledica zakona iz leta 1961, ki dovoljuje gradnjo višjih stavb v zameno za ustvarjanje in vzdrževanje novih javnih površin (trgi, atriji, pasaže, parki in drugi za javnost odprti prostori). Te "javne prostore" je pod drobnogled vzel Jerold Kayden in ugotovil, da 41 % teh javnih prostorov ne služi nobenemu javnemu namenu, 50 % stavb z javnimi prostori pa ne ustreza zakonskim dogovorom in se odraža v neki obliki privatizacije javnega prostora. Ti so različni: preprečen ali omejen dostop, zaklenjene ograje, uradni vratarji, deli javnosti namenjenih prostorov so zmanjšani ali namenjeni komercialnim dejavnostim, trgi so spremenjeni v parkirišča, gostinski lokali kolonizirajo javne klopi ... Zakon je po letu 1975 dobil številne amandmaje, ki so postrili pravila in zahtevali višjo kvaliteto javnih prostorov. Ironično je, da so prav ti izboljšani prostori postali hitreje privatizirani, saj je kvaliteta grajenega okolja privabila več ljudi in lastniki so te "tujce" videli kot vsiljivce v svojem okolju (Schwartz, 2001).

Sodobne tehnologije privatnim, korporativnim interesom, ki imajo vpliv na ustvarjanje in upravljanje z javnim prostorom, omogočajo nadzor in privatizacijo javnega prostora (privatna podjetja intervenirajo v javni prostor in poskušajo opraviti delo, ki ni uspelo policiji, transportu in urbanemu dizajnu). Uporabljajo se prefinjene tehnike segregacije, nadzora, razprodaj, omejevanje svobode govora – vse z namenom, da se ustvari prostor, ki služi socialno družbenim in ekonomskim odnosom, torej prostor, ki spodbuja porabo in omogoča obstoj kapitalizma (Smithsimon, 1999). Sodobne tehnologije omogočajo investitorjem ustvarjanje prostorov, ki so atraktivni, popularni, ki eksplicitno nikogar ne izključujejo, a vendar ne delujejo kot javni prostori, ampak kot filtri, lijaki, tekoči trakovi, ki izbirajo in selekcionirajo zaželene skupine ljudi ter omejujejo njihovo vlogo na nakupovalce in potrošnike.²

Nadzor, ki povzroča segregacijo se nanaša na cel spekter kontraverznih in spornih praks v javnem prostoru, ki se dogajajo z namenom izključitve določenih skupin ljudi iz prostora. Najbolj vprašljiv tip segregacije, ki ga opisuje Flusty (v Smithsimon, 1999) je subtilna,

² Habermas (v Manadipour, 1996) ugotavlja, da je tudi javni urbani prostor nadzorovan, in sicer s strani države in je zato toliko javen kot prostor nakupovalnega centra. A kljub temu je običajno mestni center bolj demokratičen, ker ponuja raznolike možnosti uporabe prostora za več različnih ljudi.

nenapisana segregacija, a zelo učinkovita pri izključevanju ljudi iz v osnovi javnih prostorov.³ Segregacijske tehnike pomagajo nadzoru in bolj tradicionalnim oblikam nadziranja in se zavestno razvijajo v odnosih in koordinaciji z njimi (Smithsimon, 1999). Policija naj bi v Los Angelesu postala eden glavnih akterjev v planiranju celotnega centra mesta, prisotna je pri vseh velikih gradbenih in načrtovalskih procesih. Davis (v Smithsimon, 1999) meni, da je posledica takega sodelovanja namensko ustvarjanje prostorov, ki omogočajo segregacijo ter omogočajo in pospešujejo nadzor in vladanje. Kar je bistveno, je dejstvo, da so bile te prefinjene oblike segregacije razvite, ko je bila kruta, *de jure* segregacija zakonsko prepovedana. Flusty (v Smithsimon, 1999) datira rojstvo "paranoidnih" prostorov v zgodnja sedemdeseta leta 20. stoletja, ko je očitna in direktna segregacija s postavljanjem tabel, ki so omejevale osnovne svoboščine, postala prepovedana. A ker rasizem še vedno obstaja in se ponekod ponovno krepi, hkrati pa se pojavlja še elitizem in druge oblike izključevanja se družbeni nadzor vrši na drugačne načine. Zato William Whyte (v Smithsimon, 1999) meni, da je človekova preokupacija s kategorijo "nezaželenih" znak pomanjkanja domačnosti v javnih prostorih in z njimi. Whyte je prepoznal moč živih javnih prostorov in v njih našel "primeren" in bolj sofisticiran način segregacije v javnih prostorih; najboljši način soočanja z nezaželenimi skupinami ni v povečanju števila policistov in zasebnih varnostnikov, ampak v ustvarjanju območja, ki bo zanimivo in atraktivno za čim bolj heterogeno in pluralno publiko. Popularni, zanimivi in atraktivni javni prostori sami segregirajo nezaželene družbene skupine.

4. 1 Kriminal in strah pred kriminalom v urbanem prostoru

Literatura o urbanih študijah je polna podob mest, ki slavijo raznolikost kot način, skozi katerega se oblikuje in omogoči polnost modernega načina življenja. Postmoderno mesto slavi raznolikost in kulturno bogatost, ki izhajata iz pluralnosti družbenih skupin, ki živijo v njem. A v realnosti ravno ta raznolikost vzbuja največ nelagodja in je pogosto vzrok družbene dezorganizacije in posledično segregacije. V zadnjih desetletjih so mesta postala bolj polarizirana, zato se slavljenje raznolikosti zdi še bolj ironično (Paddison, 2001: 141–142).

³ Fusty navaja še štiri tehnike oziroma tipe prostorov, ki se jih uporablja za ustvarjanje prepovedanih prostorov, prostorov, ki preprečujejo dostop, odbijajo in filtrirajo potencialne uporabnike. Skriti prostori so za širšo javnost nevidni, niso oglaševani, postavitve omogoča težak dostop, nepoznavalci mesta jih težko najdejo. Negotovi, kočljivi prostori so težko dostopni zaradi nadzora in podaljšanega ali pomanjkljivega načina dostopa. Tretji tip prepovedanih prostorov uporablja zelo očitne mehanizme izključevanja, zidove, ograje, končni produkt so popolnoma nadzorovani kraji s težnjo po popolni varnosti, ki se običajno sprevrže prav v nasprotje. Običajno je to le prehodna oblika, preden se ne uporabi katere od bolj sofisticiranih oblik. Zadnja oblika pa so "bodičasti" prostori, ki so neudobni zaradi uporabljenega dizajna. Z obliko in velikostjo klopi (in z njihovo (ne)postavitvijo) privlačijo in odbijajo potencialne uporabnike. (Fusty v Smithsimon, 1999)

Sennett meni, da ljudje izgublamo sposobnost živeti z raznolikostjo, in to vidi kot glavni problem modernega mesta. Vse bolj dominantne postajajo podobe mesta, ki ga slikajo kot nebrzdanega, neurejenega in vznemirljivega. Raznolikost je zdaj videna kot porazna in nevarna in zato se teži k njeni izključitvi in segregaciji kjerkoli je to mogoče. Raznolikost je grožnja redu, torej se je je treba bati in kjer je mogoče, izogniti (Bannister in Fyfe, 2001). Pomembno je razlikovanje med kriminalom v mestu in strahom pred kriminalom in prav strah postaja bolj razširjena kategorija kot kriminal sam. Oba pa ustvarjata željo po umiku iz urbanega prostora, izogibanje določenim prostorom, spremembe dnevne rutine in kolektivnih akcij, kar ima direkten vpliv na ekonomsko, socialno in politično strukturo mesta. Vendar se nam tu postavlja vprašanje, če je strah pred nasiljem res kategorija, ki jo merimo in iščemo kot vzrok za spremembe v urbanem tkivu? Hale (v Bannister in Fyfe, 2001) meni, da gre morda bolj za negotovost modernega življenja, vprašanje kvalitete življenja, percepcijo nereda ter nemir in napetost urbanega.

V predmodernem mestu so zidovi in ograje ustvarjali občutek varnosti za tiste v mestu in hkrati izključevali tiste zunaj mestnega obzidja. S pojavom modernega mesta 18. in 19. stoletja je v ospredje prišel strah pred tistimi v mestu in ne toliko pred ljudmi zunaj mesta (primer Haussmannove preнове Pariza). Postmoderno mesto pa je izrazito okolje, za katerega velja "*form follows fear*" (Ellin v Bannister in Fyfe, 2001) (oblika sledi strahu, analogija s "*form follows function*" funkcionalizma, torej oblika sledi funkciji), ki se v zadnjih dvajsetih letih kaže kot povečan interes za urbano planiranje in načrtovanje prostora nasploh kot mehanizem za zmanjševanje in odstranjevanje nasilja. A ukrepi urbanega planiranja za zmanjševanje stopnje nasilja običajno ustvarjajo konflikt interesov, najbolj očitno med odprtostjo in varnostjo, med svobodo do izbire in gibanja in med varnostjo ter povečujejo paranojo in nezaupanje med ljudmi. Razvejan spekter strategij boja proti kriminalu (način gradnje, privatne varnostne službe, varovalne in nadzorne kamere, ki nadzorujejo večji delež urbanega prostora, policijske patrulje, varovane in ograjene sošeske, t. i. *gated communities*) vpliva na javni prostor in s tem na ljudi, ki se zadržujejo v teh neprestano varovanih (a s tem ne nujno tudi bolj varnih) prostorih. Pod pretvezo strahu pred kriminalom in nasiljem se ustvarja družbena klima nezaupanja, strahu, tujosti, ki teži k izločanju in nadzoruvanju potencialno nevarnih ljudi in dejavnosti.

Vrnimo se nazaj k naravi strahu v urbanem življenju. Sennett poudarja, da so neurejeni in boleči dogodki v mestu pomembni, ker nas prisilijo k odnosom z "drugimi". Podobno meni

tudi Robins (v Bannister in Fyfe, 2001), ki pravi, da sta strah in nemir druga stran stimulacije in izziva, povezanega s kozmopolitanstvom. Želja po očiščenju okolja vseh obnašanj in dogodkov, ki bi lahko vzbujali nelagodje, in posameznikov izstop iz kompleksnosti mesta lahko zanikajo in onemogočijo čustvene stimulanse in provokacije, ki so nujne, da se izognemo osebni in družbeni stagnaciji. Za Robinsa je zato izziv urbane regeneracije ustvariti pripravljenost biti izven nadzora, v kombinaciji s spoprijemanjem s posledicami, in občutek odgovornosti, kar ima za osnovi urbane javne in politične kulture.

4. 2 Nakupovalna središča in omejevanje svobode govora

Nakupovalna središča so v osnovi suburbana okolja, katerih posebnost je ograjevanje, varovanje, nadzor in potrošnja. Kokonska struktura nevtralizira čas, letne čase, temperaturna nihanja, dan in noč. Velikost, promenade, ulice, zelenje, fontane in ulično pohištvo; množica funkcij, ki jih nudi tudi mestni center (kulturne institucije kot so gledališča, galerije, knjižnice, celo javna uprava), ustvarjajo vtis urbanega javnega prostora in mnogi ljudje ga kot takega tudi dojemajo. Nakupovalna središča v zahodnem svetu vse bolj nadomeščajo mestna središča kot prostore javnosti. V njih se zadržujejo najstniki, starejši in gospodinje, saj so v primerjavi s klasičnimi centri percipirani kot bolj varni. In prav varnost je ključna kategorija, celo bolj kot svoboda govora in združevanja. Glavni problem vidimo v tem, da enostranski in monofunkcionalni dizajn omogoča le eno vrsto aktivnosti (in ne spektra uporab, ki ga ponujajo običajni javni prostori), torej spodbujajo in pospešujejo potrošnjo in hkrati na zelo subtilen način omejuje možnosti drugačnih uporab prostora. Močno prisotno je tudi prepričanje proti transgresiji alternativnega in alternativnih prostorskih praks, reakcije so pogosto zelo jasne in hitre ter zatiralne, s tem ko so manj tolerantne pri raznovrstnosti uporabe prostora. Gledališke predstave in ulični performansi subverzivno uporabljajo javni prostor, da bi uprizorili nek dogodek na mestu, sicer namenjenem drugačnim praksam in na ta način delujejo kot dejanje neposlušnosti, gre torej za načrtno delovanje s ciljem odpiranja prostora in zmanjševanja sistema dominacije (Irwin, 1997).

Najpomembnejše za nakupovanje je ugodno okolje in varnost, le-ta je celo bolj pomembna kot svoboda izražanja in zborovanja. Po podobnem principu delujejo tudi t. i. *gated communities*, ki so učinkovite pri zniževanju stopnje kriminala, a spodbujajo segregacijo, izključujejo, povzročajo upad javnega prostora, ustvarjajo strah pred razlikami (Madanipour, 1996). Kljub temu da nakupovalni centri delu populacije v smislu zadovoljevanja določenih

potreb služijo kot centri mesta, pa ne zagotavljajo javnega foruma za izražanje državljskih pravic in svoboščin. Prostori potrošnje so privatna lastnina in zato je vse, kar ima v sebi potencial motenja nakupovanja, lahko izgnano, pa naj gre za brezdomce, skupine manjšin, dobrodelne organizacije, religiozne ali politične protestnike, razdeljevalce letakov, javne govornike, zabavljače. Sodišča v ZDA še vedno niso enotna, ali so nakupovalna središča javni prostori, v katerih veljajo pravice prvega amandmaja (do svobode govora, združevanja in peticije). Večina odločitev Vrhovnega sodišča daje lastnikom pravico do nadzorovanja in omejevanja izražanja (glej Hedges, Krupa, Smithsimon). Prevlada ekonomskega interesa, tako kot katerega drugega posamičnega interesa, v dizajnu javnega prostora ustvarja sterilne prostore, ki onemogočajo aktivnosti, ki lahko vplivajo na ekonomsko uspešnost.

Ustvarjeno je okolje, v katerem se zdi en način uporabe prostora naraven in samoumeven, in že v izhodišču so onemogočene možnosti za alternativne uporabe. Zdi se, da ljudje od nakupovalnih središč niti ne pričakujejo kaj več, v smislu presežka njihove primarne funkcije. A ker se le-ta psevdomesta obnašajo in tržijo kot klasična mestna središča, celo več kot to, kot njihova nadgradnja, izboljšana različica, bi uporabnikom morali ponuditi kaj več. A zakaj potreba po javnih zborovanjih in izražanju mnenj v nakupovalnih središčih? Gre za posledico pomanjkanja prostorov javnega združevanja – če hočemo priti do širokih ljudskih množic, moramo priti do njih, torej tudi v nakupovalna središča.

Najbolj resna posledica privatizacije javnega prostora je odstranitev potencialnih forumov za protest in revolucijo. Ko postaja javnost vse bolj izolirana in ji je na voljo vse manj informacij, se jo lažje nadzira in manipulira z njo. A demokracija ni mogoča brez informirane javnosti in demokratični proces ni naravna težnja družbe, ampak se ga je treba naučiti in ga živeti. Z omejevanjem javnega izražanja, različnih oblik druženja med seboj različnih si ljudi, s privatizacijo javnega prostora ali njegovo degradacijo do stopnje, da se v njem noče nihče zadrževati se možnosti za demokracijo zmanjšujejo in javno življenje počasi umira in izginja (Krupa, 1993).⁴ Več o tem piše Peter G. Rowe (1997) v knjigi *Civic Realism*. Meni, da je za nastanek dobrega državljskega prostora nujna toleranca raznolikih prostorskih praks, ki so v

⁴ Rowe (1997) na primeru Ljubljane pokaže vpliv arhitekture in urbanega dizajna pri širjenju sociopolitične ideje in javnega delovanja. Silovito in entuziastično Plečnikovo prenavljanje Ljubljane (s strukturno raznolikostjo, konzervativnim pristopom, vezanim na zgodovino, programskimi novostmi in elektičnim stilom) naj bi ustvarilo relativno koherentno celoto, novo podobo mesta, ki naj bi zrcalila takratne značilnosti narodove usode. Skozi arhitekturo ustvarjena nacionalna ali regionalna identiteta je vplivala tudi na kulturo, družbo in politiko. Plečnik je s svojimi novostmi ustvaril v mestu nove identifikacijske točke, ki so bile orientirane v prihodnost in so pomenile odklon od avstro-ogrškega monumentalnega gradbenega stila.

prostoru dobro definirane. V nasprotju s tem pa so suburbana okolja, in s tem tudi nakupovalna središča, pogosto zatiralna, s tem ko so manj tolerantana pri raznolikosti prostorskih praks in hitra pri odzivanju na transgresije.

4. 3 Oglaševanje v javnem prostoru

Oglaševanje v urbanem javnem prostoru ni nič novega, ljudje smo nanj navajeni, oglasi so podobno kot grafiti del mesta in tekmujejo za našo pozornost in nam sporočajo svojo zgodbo. Ob povečanju za oglaševanje namenjenih površin v mestu pa se pojavlja vprašanje, kaj je večji madež na pokrajini našega vsakdanjega življenja? So to grafiti, neprofitno dejanje s sporočilnostjo ali brez nje ali oglasi, ki težijo k povečanju prodaje in dobička, torej tenzija med komodifikacijo in kriminalizacijo ulične kulture. Naomi Klein (2001) trdi, da je količina oglasnega prostora ušla izpod nadzora⁵ (zunanje oglaševanje je 17 milijard evrov vredna industrija, ki predstavlja 5 % celotnega svetovnega oglasnega marketinga in je v konstantnem vzponu. Ekspanzija zunanjega oglaševanja se je začela v osemdesetih letih 20. st. z Oliverjem Toscanijem in Benettonom, ko je zunanje oglaševanje postalo novo izrazno sredstvo) in da zunanje oglaševanje nosi resne posledice v okviru novega merketinškega trenda, poglobljenja celotnih mestnih četrti ali celih mest. Kleinova kot primere takega poglobljenja navaja Disneyjevo mesto Celebration (Florida), Cashmere (Washington) in Queen Street v Torontu. Vse to so ekstremni in ekscesni primeri vdora korporacij v mestno, urbano tkivo do stopnje, ko se lahko vprašamo, kaj je še ostalo od mesta. Ti trije primeri so zaenkrat skrajne oblike privatizacije in komodifikacije javnega prostora.

Cashmere je mesto z 2500 prebivalci in tovarno bonbonov Liberty Orchard, ki je leta 1997 naznanila, da bo zapustila mesto, če le-to ne pristane, da se spremeni v tridimenzionalno turistično atrakcijo, ki bi promovirala blagovne znamke njihovih proizvodov. Liberty Orchard (v slovenskem prevodu "sadovnjak svobode") je zahteval spremembo centra mesta v trgovino s spominki, spremembo napisov na prometnih tablah, spremembo imen ulic po znamkah bonbonov, od župana so zahtevali, da jim proda mestno hišo ipd. (Klein, 2001: 38).

⁵ Stevie Spring, direktorica Clear Channel U. K. pravi: "/Z/unanje oglaševanje je še vedno najbolj razgaljen medij: brez uredniške stalnosti, brez značilnosti, stalnih tem. Razultat je torej, da je treba šokirati – zmotiti človekov urnik – in jih prisiliti, da prisluhnejo privatnemu pogovoru v javnem prostoru." (v Heller, 2003: 65)

Queen Street je bila ulica različnih umetnikov, trgovin z oblačili in polna grafitov, marginalni prostor mesta, kjer so grafiti pomenili način političnega in kulturnega izražanja. Michael Chesney, komercialen umetnik in oglaševalec, pa je uvedel novo prakso v oglaševanju, "*building takeover*", ki se v svoji končni obliki odraža kot oglas-zgradba, ko oglasi pokrivajo vse stranice zgradbe.⁶

Disneyev Celebration na Floridi predstavlja idealizirano podobo Amerike, živi muzej, ki je obstajala pred časom velikih nakupovalnih središč, zabavišnih parkov in množično produkcijo. A Celebration ni kot veriga Disneyevih prodajaln, saj je skoraj ne-Disneyjevo mesto, zagotovo edino v ZDA. Ustvarili so mesto iz časov pred "bumom" blagovnih znamk, mestni zidovi so brez grafitov in mesto daje vtis nenavadno velikega števila javnih prostorov, v obliki parkov, trgov, skupnih prostorov. A gre le za iluzijo, saj kot pravi D. Hassenpflug (v Klein, 2001: 156) so tudi ulice pod nadzorom Disneyja, gre za privatni prostor, ki se pretvarja, da je javni. Kleinova (2001) opozarja, da si takšnih in podobnih poblagovljenih mest ne smemo razlagati le s tem, da si rečemo, da se Walt Disney ponovno iz groba igra boga, ampak pravi, da gre za dejanski trend privatizacije javnega prostora, Disney je pač prvi, ostali pa mu bodo sledili.

Poblagovljene oblike mest so zapeljive, predstavljajo utopije, iluzije, zavajajo, ustvarjajo nostalgično podobo idealne preteklosti, a ne predstavljajo neokusne komercializacije za nevedno množico, ampak so primeri privatiziranih javnih utopij. A ti surogati, psevdovjavni privatni prostori, dejansko škodijo "pravi stvari", dejanskim urbanim javnim prostorom, mestnim centrom, umetnosti, svobodnemu izražanju idej in manjšim gospodarskim subjektom. Cilj najemnikov ali lastnikov poblagovljenih mestnih četrti ali celih mest je povečati prepoznavnost in prodajo oglaševanega proizvoda in vse, kar moti, kali podobo utopičnih podob teh idealnih skupnosti, je ekscesen element, ki je hitro odstranjen. Z vidika ozaveščenega političnega aktivizma pa je obseg oglaševanja presegel vse dopustne meje (ki so sicer relativen pojem, pa vendar) in ga vidijo kot eksces in se proti njem borijo z vsemi sredstvi.

⁶ Med leti 1996 in 1997 je bila Queen Street prizorišče Levi Straussove oglaševalske kampanje, ki velja za najdražjo zunanjo oglaševalsko akcijo v zgodovini Kanade. Chesney je zakupil večino fasad hiš ob najbolj živem delu ulice in jih uporabil kot oglasne panoje, oglasi so se polastili tudi prostora tretje dimenzije z uporabo ogledal in neonskih luči. (Klein, 2001: 36–37)

Kot odziv na povečanje korporativnega oglaševanja in sponzorstva se v mestih pojavljajo nove kulturne in umetniške prakse, delno gre za politični aktivizem, kot npr. gverilska umetnost, kulturni "jamming" ali "državljska umetnost" (Klein, 2001: 279–280). To so dejanje parodiranja, modificiranja oglasov z namenom, da se radikalno spremeni njihov pomen. Ustvarjalci to razumejo kot normalen diskurz v demokratični družbi in ne kot obliko avantgardne provokacije ali eksces. Uničevalci oglasov, *adbusterji* trdijo, da ne sprevračajo oglasov, ampak jih izpopolnjujejo, urejajo in razkrivajo, izpostavljajo svojo razlago resnice, ki se skriva za oglasom. Na dan poskušajo izvabiti dejanski pomen (ne nasprotni), ki se skriva pod vidno površino. *Adbusterji* zagovarjajo stališče, da so ulice javni prostori, in ker si večina ljudi ne more privoščiti zakupa oglasnega prostora, da bi lahko na isti način komunicirala s korporacijami, je to način, ki ljudem omogoča, da se odzovejo na podobe v prostoru, ki si jih niso sami izbrali (Klein, 2001). Aktivisti menijo, da je prišel čas, da ljudje nehajo z zahtevami, da se nekaj prostora pusti nesponzoriranega in začnejo z dejanskim ponovnim prisvajanjem javnega prostora. Korporacije si kupijo prostor v urbanem prostoru, vendar to ne pomeni, da bodo pasivno sprejete kot enosmerni komunikacijski tok. Skupna točka sicer zelo heterogenih *adbusterjev* je prepričanje, da je svoboda govora brez pomena, če je oglasna kakofonija dosegla stopnjo, ko te nihče več ne more slišati ali z besedami Noama Chomskega (v Klein, 185): "/S/voboda brez priložnosti je hudičevo darilo".

5. POMEN PROSTORA ZA OBLIKOVANJE IDENTITET

V osrednjem delu obravnavamo prostorske formacije, neformalne prostorske prakse, načine bega iz rutine vsakdanjega življenja, načine političnega izražanja, zabave in druženja, kulturne in umetniške produkcije. Vsem primerom je skupno, da so za posameznike iz manjšinskega dela populacije pomemben del samopodobe, identitete, načina življenja in bivanja. Vsi ti pojavi zaradi drugačnosti vzpostavljajo nekakšno opozicijo večinskemu delu družbe, oziroma so vedno vrednoteni v razmerju glede na njo. Metelkova kot zunajinstitucionalna kulturna produkcija, grafitarska subkultura oziroma način "zasedbe prostora", ki ga ta subkultura uveljavlja in neformalne prostorske prakse so zaradi direktnega nasprotovanja uveljavljenim "pravilom igre", instrumentalne racionalizacije, spontanosti, nepredvidljivosti, naključnosti in samoorganiziranosti v različnih diskurzih označeni kot ekscesni. Poskušali bomo odkriti, kdo jim daje tako oznako in predvsem, zakaj. Primere odstranjenih spomenikov in "grozljive" arhitekture obravnavamo zaradi njihovega vpliva in pomena za kolektivno identiteto družbe in naroda, kot del kolektivnega spomina in zgodovine. Arhitektura nam na vsakem koraku nudi pogled v preteklost in odnos do nje je zrcalo odnosa do preteklosti.

Identitete, njihovo nastajanje, oblikovanje in ohranjanje je tesno povezano s prostorom in različnimi prostorskimi praksami. Identiteta je ustvarjena z identifikacijo z določenim prostorom, lokalnim ali nacionalnim, pomeni pa tudi, da določeni kraji delujejo kot prizorišča izvajanja identitet (Hetherington, 1998: 105). Izguba ozemlja (na ravni posameznika ali večje družbene skupine) pomeni tudi izgubo identitete, spomin na preteklost in s tem tudi na specifičen prostor pa posamezniku in skupini daje upanje za prihodnost. Določen kraj ima lahko za neko skupino simbolni pomen, okoli katerega se konstituirajo identitete in s tem za to skupino postane prostor družbene centralnosti. To so lahko tudi od mesta pozabljeni prostori, preostanki, ki ponujajo alternativne poglede in načine videnja mesta. Prav ti skriti predeli so prispevali k percepciji vsakdanjega življenja v mestu kot načina upora in kreativnosti (Hetherington, 1998: 106). Ti kraji imajo za uporabnike pomen družbene centralnosti in ob delovanju zunaj konvencij družbe delujejo kot nekakšna svetišča, kraji s posebnim pomenom, ki imajo funkcijo reprodukcije marginalnih in "outsiderskih" identitet. V sebi nosijo potencial in dopuščajo, celo spodbujajo drugačnost, raznolikost pri oblikovanju identitet. O pomenu drugačnosti na oblikovanje identitet Debeljak (2001: 41) piše:

"/J/az prepozna samega sebe avtentično le, če se drgne ob drugega; če se nenehno zaletava, inspirira, oplaja, mutira in penetrira v medsebojni napetosti razlik. Mentalne meje razvitega urbanega prostora so namreč porozne in naravnost zahtevajo mešajoče se brbotanje mnogoterih jezikov, kozmosov, osebnosti in vizij, ki s seboj nosijo spomin na šok razlike. Šoki so ustvarjalni."

Različni teoretiki so te posebne, drugačne prostore različno poimenovali – Lefebvre govori o reprezentativnem prostoru, Foucault o heterotopijah, Turner o liminalnih prostorih, Shieldsova o marginalnih in Rose o paradoksalnih (Hetherington, 1998: 107). Vsi izrazi skušajo zajeti negotov značaj in dejavnosti, ki omogočajo produkcijo krajev alternativnih praks. Odnos med prostorom in identiteto nam razkriva transgresivna delovanja, akcije upora in poskuse ustvarjanja alternativnih življenjskih stilov skozi katere Drugi ustvarjajo identitete v Drugih krajih.

5. 1 Poskusi pobega

Cohen in Taylor (v Hetherington, 1998) sta se ukvarjala z različnimi načini bega iz rutine vsakdanjega življenja, organiziranosti, sistematiziranosti in determiniranosti institucionalnih prijemov moči. Ljudje, ki se jim zdijo pogoji vsakdanjega življenja banalni, rutinski, zatirajoči in neavtentični, iščejo različne izhode – dva od njih sta potovanje in alternativne oblike bivanja. Slednje so povezane z antistrukturo in so v nasprotju z družbenim redom. Skupnost vežejo transgresivne prakse, občutek zanosa, navdušenja, solidarnosti, spontanosti, drug način gledanja, zavračanje običajne zaloge znanja, potencial postati nekdo drug oziroma "avtentična" osebnost. O konceptu fizičnih "paralelnih svetov" piše tudi Kos (1993a). Pravi, da paralelni svetovi omogočajo svojevrsten azil, umik pred hiperkompleksnostjo in preveč represivno formalno družbeno regulacijo. Kos se sprašuje, ali to postmodernistično iskanje "izgubljene skupnosti" z oblikovanjem paralelnih neformalnih življenjskih svetov lahko nekonfliktno sobiva z modernim formalnim sistemom.

Nasprotovanje moderni družbi, potreba po ekscesu, transgresiji je običajno kritika instrumentalne, preračunljive racionalnosti. Obstaja cela paleta izraznih oblik, načinov - nova družbena gibanja, religijska gibanja, alternativni življenjski stili ... Prizorišča, ki nosijo pomen družbene centralnosti za ljudi, ki se udeležujejo in živijo transgresiven in alternativen način življenja, so za večinsko družbo marginalna prizorišča. Prav ta marginalnost prostore napolni z novim, presežnim pomenom zunaj znanja in znanega družbe. Marginalni prostori so

običajno nehegemonski prostori na robu, ki na nek način izzivajo center (združen, homogen) z dejanji upora in transgresije in ga na ta način silijo k redefiniranju in stalnemu preverjanju lastne pozicije. Za ljudi, ki zavračajo norme in prepričanja družbe, takšni prostori omogočajo oblikovanje nove identitete/identitet. Margina postane center, center postane margina, pomen centra in margine postane nejasen, oziroma odvisen od pozicije opazovalca/udeleženca, konteksta in diskurza.

"Margine so prostori, ki postanejo marginalni zaradi različnosti in negotovosti, ki jih obdaja. Različnost in negotovost sta lahko ustvarjeni skozi desetletja in stoletja ali pa na novo pripisani s posebnim dogodkom, ki se je zgodil. Ni ontologije margine. Marginalnost je konstituirana skozi delovanje in reprezentacijo le-tega in ne obstaja kot lastnost stvari samih po sebi." (Hetherington, 1998: 130 –131)

5. 2 Metelkova mesto

Kot primer bega iz rutine vsakdanjega, običajnega načina življenja, kot "paralelni svet" bomo predstavili slovenski primer Metelkova mesto. Le-ta je za njene prebivalce in obiskovalce prostor družbene centralnosti, a okolica, mestne oblasti in medijski diskurz so ga v preteklosti videli in ga še vedno vidijo kot margino, ki je preblizu centru, kot margino, ki jo je treba spremeniti v družbeno centralnost po meri večine, skratka kot eksces.

Raziskave in zaznave stanja v zvezi s sodobno slovensko umetnostjo, neodvisno, alternativno, mladinsko kulturo nam nakazujejo, da je njihov ključni problem, ki je tudi strukturni, (ne)razpolaganje s prostorom. Gre za problem zunajinstitucionalne kulturne produkcije, ki sega v 70. in 80. leta prejšnjega stoletja, ki je nosil oznako "boj za prostor". Tudi s spremembami družbenih, ekonomskih in političnih razmerij v 90. letih alternativna kultura ni nič na boljšem, ker praviloma nima dostopa do ustreznih človeških ali finančnih virov, ki bi omogočali kontinuirano in kvalitetno umetniško produkcijo. Razmere so se z denacionalizacijo in odprtim nepremičninskim trgom še zaostrole. "Neformalna praksa se pojavi in razširja predvsem kot spontana reakcija slabega delovanja oz. nedelovanja formalne administrativno določene prakse" (Castells v Kos, 1993a: 178). Gre za kompetitiven substitucijski odnos med formalnimi in neformalnimi prostorskimi praksami in podvajanje formalne in neformalne prakse dejansko povečuje kompleksnost družbe. Neformalno delovanje je najpogosteje obravnavano kot motnja, oz. kot deviantnost glede na formalno institucionalno določeno prostorsko delovanje (Kos, 1993).

Ker menimo, da sta zgodovina in proces zasedbe bivših vojaških objektov leta 1993 znana, ju ne bomo posebej obravnavali in se bomo osredotočili na proces konstrukcije in destrukcije drugačnosti. Po rušenju objektov na delu severne Metelkove septembra 1993 se je ta del na videz spremenil, kar je bil povod za identifikacijo ter klasifikacijo tega območja med "degradirana urbana območja" (DUO) vojaškega tipa v letu 1998 (Bibič, 2003). Kriterij za uvrstitev prostora v kategorijo DUO vojaškega tipa so za urbaniste navzočnost vandalizma, obrobni socialni skupini, squatering. Vojaška DUO so del tipologije degradiranih urbanih območij, merila za to oceno pa so:

"Nedostopnost, neprehodnost območja, ločina; nadaljnje uničevanje grajenih struktur; prostorsko ekstenzivne, periferne dejavnosti v neposrednem ali gravitacijskem zaledju centra; preneznatna uporaba prevelikih stavbnih volumnov; privatizacija ali delitev območja, primerne za potencialno javno rabo; opuščene razsežne funkcionalne površine in vadbeni poligoni; vandalizem, obrobne socialne skupine, squatering." (Koželj v Bibič, 2003: 59)

Bibič (2003) ugotavlja, da ta kvalifikacija izgleda, kot da bi stroka imela pri določanju splošnih pravil identifikacije tega tipa DUO pred očmi ravno primer Metelkove. Odklop vode in elektrike med leti '93 in '96/'97 sta ustvarila nadaljnje pogoje za fizično "degradacijo" grajenega okolja na Metelkovi. Z odklopom vode in elektrike se je močno spremenila struktura ustvarjalcev in publike, povečal se je delež socialno depriviligiranih, to obdobje je označeno tudi s porastom vandalizma, vlomov in kraja. Bibič (2003) meni, da gre tu za primer zakonitosti, po katerih fizično degradiran in segregiran prostor omogoča in privlači koncentracijo segregiranih in izločenih slojev prebivalstva, ki še pospešijo fizično uničenje in segregirajo prostor. Omenja, da lahko gre pri tem za dejansko strategijo lastnikov nepremičnin, ki želijo kapitalsko razvrednotiti nepremičnine in posest. Tako naj bi lastniki sami spodbujali uničenje lastne posesti z namenom, da dobijo zavarovalnino, znižajo rednost in tako "počistijo" zemljišče za finančno in simbolno donosnejše novogradnje. Poskuse rušenja Metelkove moramo razumeti tudi v kontekstu potencialnih investitorjev na območju in samo rušenje kot dejanje postopnega čiščenja terena za novega investitorja.

5. 2. 1 Podoba Metelkove v očeh javnosti

O Metelkovi se je v javnosti okoli leta 2000 ustvarila slika "geta". Oznaka, ki je pomenila nekakšno blokado je bila postopno odstranjena, a v širši javnosti je oznaka najbrž še vedno prisotna. K postopnemu redefiniranju tega območja je pripomogla normalizacija komunalnih razmer in povečana kulturno-umetniška produkcija, kontinuiranost programskih vsebin, preoblikovanje vizualne podobe objektov in ureditev okolice. Bibič (2003) ugotavlja, da je med leti 2000 in 2002 Metelkova postala priljubljen, družbeno obljuden in lahko dostopen, varen javni prostor, tako za obiskovalce kot za raznovrstne publike. Drug način prekoračitve "getoizacije" pa je politična, družbena dejavnost, ki se kaže v političnih debatah, manifestacijah in drugih javnih akcijah s čistim političnim značajem. Tako je postala Metelkova tudi kraj svobodnega javnega združevanja in izražanja nekonformnih in svobodnih političnih stališč. S tem je Metelkova mogoče postala manj "geto", je pa zagotovo postala trn v peti oblasti in zato predmet represije, omejevanja in novega oziroma ponovnega odzivanja na rob, kar se je pokazalo junija 2002 med srečanjem Bush-Putin v Sloveniji, ko je "prišlo tudi do vsebinskega preskoka v procesu in strategijah oženja javnega kulturnega in političnega prostora v dobesednem (fizičnem) in v "metaforičnem" pomenu besede *prostor*." (Bibič, 2003: 70). Prej so se te strategije odražale s kolektivno kriminalizacijo in stigmatizacijo prostora in uporabnikov alternativne kulture kot "narkomanov" in "pijane mladine", po teh dogodkih pa je prišlo do prestopa v hujše oblike kriminalizacije, in sicer v "povzročanje splošne nevarnosti" oziroma "terorizem" (Bibič, 2003).

Primer oženja javnega političnega prostora ob srečanju Bush-Putin je zavrnitev izdaje dovoljenja za organizacijo protestnih akcij na Prešernovem trgu organizaciji Amnesty International in Umanoteri, slovenski fundaciji za trajnostni razvoj. Prošnji sta bili zavrnjeni z razlago, da v tistem času na Prešernovem trgu ni prostora, ker je ta prostor že zaseden (turistični vlak, ki vozi na grad); v istem času pa so prepoved tradicionalnih sredinih zbiranj na Prešernovem trgu dobili tudi motoristi z razlago, da le-ta ni predviden za parkiranje vozil.

"Vladajoča mestna politika si je prilastila *vsebinsko* razsojanje o dopustnosti ali nedopustnosti javnega dogajanja na enem od najpomembnejših javnih krajev v Ljubljani. Verjetno lahko v tem primeru govorimo kar o obliki (posredne) politične cenzure javnega družbenega, kulturnega in, kot kažejo opisani primeri, tudi od strankarsko političnih kalkulacij neodvisnega javnega političnega življenja v mestu." (Bibič, 2002: 73)

Mestne oblasti iz mesta izrivajo, ovirajo delovanje in prepovedujejo tudi "neproblematične", "mainstreamovske" družbene skupine in tako izvajajo nadzor nad javnim mestnim prostorom in javnostjo. Ekscesno, rizično in transgresivno, za mesto neprimerne oblike zabave in kulturnega delovanja in prebivalstva, ki se v njih udejstvuje, je postalo vse, kar se ne prilega simbolno, politično in kapitalsko nadzorovanemu načinu "pravega vsakdanjega življenja".⁷ Ob tem dobimo vtis, da gre za identifikacijo in regulacijo, ki se kaže kot izvrženje različnih za družbeno in politično okolje "rizičnih" družbenih skupin. Končni učinek je izključitev in cenzura njihove prisotnosti, sličnosti in vpliva na pomembnih javnih prostorih. Izključene in cenzurirane so tudi skupine in organizacije, ki niso militantne, marginalne, socialno deprivilegirane ali deviantne (kajti za le-te je izključitev še vedno kar samoumevna), ampak prav nasprotno. Gre za skupine, posameznike in organizacije, katerih izključevanje in odiranje odpira prav vprašanje samoumevnosti poskusov in uresničitev dejanj družbenega in političnega izključevanja in cenzure iz javnih mestnih prostorov. (Bibič, 2003)

5. 2. 2 Medijski diskurz

Kot smo že omenili, odločitve mestnih oblasti kažejo na to, da so si le-te prilastile pravico o odločanju in vsebinskem presojanju, kaj je (ne)dopustno, (ne)primerno, (ne)grozljivo v javnem prostoru. Pogosto gre za ključne javne površine, ki so dostopne najširšemu krogu ljudi in pomenijo tudi simbolno najmočnejše prostore v mestu. Različni dnevno-politični komentatorji slovenskih častnikov, politiki, kulturni ustvarjalci oziroma oblikovalci kulturnega dogajanja v mestu in hkrati mnenjski voditelji s svojimi komentarji v javnosti prav razpravljajo in izločajo, kaj je v mestu primerno in kaj ne. Z nekaj primeri bomo poskušali pokazati na načine prevladujoče retorike, dominantnega diskurza in razsojanja o okusu in to s strani posameznikov, ki jim njihov položaj v družbeni strukturi omogoča, da se o tem izražajo in tako oblikujejo polje (ne)normalnosti v slovenski družbi. Boris Jež, komentator Dela, v članku "Provinca v središču" piše, da je Prešernov trg postal "nekakšno nadomestno središče Ljubljane, kjer zdaj zborujejo vsi, od klošarjev do antiglobalistov in od gejev do motoristov /.../ /in bi ga/ /.../ bilo treba primerno kultivirati, "historizirati"⁸, tako da se tam ne bi več zbirala sleherna svojat." (Jež v Bibič, 2003: 73). Roman Kuhar (2002) ugotavlja, da Boris Jež

⁷ Bibič meni, da pod pravi način življenja mestnih oblasti spada zaposlen posameznik z rešenim stanovanjskim vprašanjem, ki se udeležuje pravih načinov praznovanja, ki ga podpira festivalizacija in glamurizacija javnega življenja (Bibič, 2003: 75).

⁸ Podobno stališče v zvezi Ljubljanskim gradom je podal tudi Drago Gajo v Pogledih na Ljubljano. Navedimo uredniški povzetek Gajevega stališča v okviru identifikacije ključnih idej/razmislekov o Ljubljani: "Za vsako ceno obdržati Križanke kot kulturno lokacijo, Ljubljanski grad »pokulturiti«" (Gajo, D. (2002).

v svojih kolumnah trosi raznovrstno sovraštvo, "njegov izključevalni diskurz ni neposreden, ampak se prikrito norčuje iz tistega, kar mu ni všeč. In to je vse tisto, kar se tako ali drugače razlikuje od njegove definicije Slovenca, Slovenije in normalnosti."⁹

"Alternativna kultura" in "uživalci alternativne kulture" so v diskurzu nasprotujočega dela soseske, ki se odraža tudi v medijih, posebitev vsega hudega: "zadrogirana mladež", "pijana mladina", ki ponoči razgraja po ulicah, uničuje ulični inventar, se javno drogira in spolno občuje (v Bibič, 2003). Tako sta ustvarjena dva nasprotujoča si pola, pogleda na Metelokovo; na eni strani "park kulture", na drugi "Bronx" (z vsemi vrednostno-ideološkimi implikacijami, ki pritičejo tudi izvirnemu okolju, newyorskemu Bronxu). Poleg Metelkove sta največ nasprotovanj deležni še dve lokaciji, in sicer Kersnikova ulica (K4 in Metropol) ter Trnovo (KUD France Prešeren). Bibič (2003) ugotavlja, da kar vidijo prizadeti krajani "zunaj", je praviloma le enostaven podaljšek, reprezentacija ali transfer tistega, kar se "nevidno", pa čeprav včasih komaj, a še vedno dovolj "slišno", dogaja "znotraj". Iz izjav protestirajočih stanovalcev teh sosesk Bibič izpelje, da bodisi to počnejo nezavedno bodisi zaradi doseganja ciljev z družbeno, kulturno, spolno in generacijsko stigmatizacijo, diskriminacijo; Bibič uporabi celo izraz "socio-kulturni rasizem". Gajo v Pogledih na Ljubljano piše:

"Bistveni problem mesta je po moje Metelkova, a ne toliko zaradi poudarjene drugačnosti, bolj me skrbi splošna, človeška raven, kot tudi raven kulturnih programov. Osebnost bi bil zadnji za ukinitvev drugačnosti, a prvi "za" uvedbo kakovosti na vseh ravneh, a tudi boljše organiziranosti, ki jo tako pogrešam na Metelkovi. Sploh se mi zdi, da neko skupino ljudi po nepotrebnem izvzemamo iz konteksta družbe, kot nekaj posebnega (s posebnim statusom ali s posebnimi potrebami), pri tem pa ne vidim razloga za tak status." (v Kos et al, 2001: 47)

Gajo tako vzpostavlja opozicijo med "poudarjeno drugačnostjo" Metelkove in "splošno, človeško ravno in ravno kulturnih programov." Poudarjena drugačnost Metelkove zaznamuje odsotnost splošne, človeške ravni kulturnih programov in jo s tem postavlja na nižji položaj v hierarhiji "ravni" ali "kakovosti" vrednot. Gajo tako razsoja o tem kaj je v kulturi kakovostno, dobro in cenjeno, kar je sicer legitimno, vendar izhaja iz diskurza dominantne institucionalne kulture in kaže na idejo o "rešitvi problematike" Metelkove z

⁹ V svojih kolumnah definira tudi grešne kozle, "ki jim gre slabše, so manj civilizirani, ali pa nas ogrožajo, ker zahtevajo določene pravice. O gradnji mošeje meni: "/.../ pojavilo [se je] še neko Sarajevo, ki od nas "zahteva razumevanje" za postavitev mošeje, in to samo nekaj mesecev po 11. septembru." Kuhar meni, da Jež kot osrednji komentator Dela s svojimi komentarji med vrsticami "podpira in ohranja moč ksenofobije, homofobije in nasilja". (Kuhar, 2002)

obliko institucionalizacije, "pokulturjenja", kar kaže, da že v osnovi ne sprejema pozicije drugačnosti Metelkove.

Če so ti prostori v očeh sosedov videni kot izrazito moteči, nekulturni, nenormalni, ekscesni, pa so na nasprotni strani vrednoteni pozitivno, predvsem v kontekstu turistične ponudbe mladinskega turizma in podobe nočnega in koncertnega življenja Ljubljane.¹⁰ Ideje o gradnji novega akademskega kompleksa na območju Metelkove mesta, odprtje mladinskega hotela Celica, institucionalizacija nekaterih obstoječih objektov in načrtovana rekonstrukcija Masarykove ceste kažejo na intenziven proces prenove, konstrukcijo normalnosti, revitalizacijo, podomačenje drugosti in gentrifikacijo tega dela mesta.

5.3 Grafiti

Grafiti so v različnih diskurzih različno obravnavani: kot oblika družbene deviantnosti (ki vodi v druge oblike kriminalnosti), kot prekršek, transgresija, uničevanje tuje posesti, kot izraz nespoštovnaja, nemorale in družbenega propada¹¹, ena od številnih oblik primitivizma, tudi kot način izražanja političnih stališč, komentiranje dnevnih političnih dogodkov, kot oblika mladinske subkulture, kot umetnost (grafiti niso umetnost ali književnost v konvencionalnem pomenu te besede, vsekakor pa izražajo intimna občutja avtorja in so zato tudi izraz družbenega značaja).

Različni državni ukrepi proti grafitom in piscem grafitov, predvsem v nekaterih ameriških mestih (npr. New York v devetdesetih letih prejšnjega stoletja), kažejo na njihovo moč in sposobnost, da naredijo opazno, kar je sicer drugo in drugačno. Različne akcije proti pisanju grafitov, ki kažejo na eksterminacijsko logiko, posebne policijske patrulje s psi, naprave za odstranjevanje grafitov, četrtne straže, telefonske linije za prijavo novih grafitov in njihovih avtorjev, pojav specializiranih podjetij, ki se ukvarjajo s proizvodnjo sredstev za odstranjevanje grafitov, kažejo, da grafiti pri oblasteh vzbujajo precejšnje nelagodje, Sarah

¹⁰ Vse omenjene lokacije omenja in priporoča popotniški vodič Lonely Planet; kar ustvarja dve nasprotujoči si podobi mesta – domačo in tujsko.

¹¹ Kot primer takšnega diskurza lahko navedemo naslednjo misel: "Nihče od naših mestnih veljakov se ne zmeni za neokusno nakracane grafite, ki odsevajo našo kulturo, ki ni ravno na zavidljivi ravni. S tem nenehno dokazujemo, da ne sodimo v Evropo, ampak da smo še vedno del razpadajočega Balkana. Vsekakor bi se morali vprašati, kdo je odgovoren za ta dejanja in posledice, storilce kaznovati z dovolj visoko kaznijo, njihove umetnine odstraniti na njihove stroške in s tem bi zanesljivo vzpostavili red in čistočo v mestu. Ta trenutek mogoče to celo preveč diši po policijskem nadzoru, a le tako bomo lahko Ljubljano postavili ob bok drugim evropskim mestom in bo hkrati v ponos njenim prebivalcem" (Milek v Kos et al, 2001: 77 – 78).

Giller (1997) meni, da predvsem zato, ker omogočajo izražanje identitete in moči sicer marginaliziranih in prezrtih družbenih skupin (eden od najpogostejših pristopov definiranja grafitov je grafit kot oblika javnega sporočanja, ki se je poslužujejo ljudje s komunikacijskim deficitom (Novak, 2000)). Tudi sami pisci grafitov pa opozarjajo na vidik, da so grafite vedno pisali poraženci, oziroma tisti, ki zaradi najrazličnejših razlogov svojega mnenja niso mogli posredovati prek drugih poti (Zrnec, 1996). Uspeh in priljubljenost na drugi strani pa izvirata iz bistvene lastnosti grafitov, ki jim omogoča, da z nehegemonskimi umetniškimi, jezikovnimi in ekonomskimi načini dosežejo publiko in s svojo sporočilnostjo vplivajo na ljudi. S tem ko se grafiti nanašajo le sami nase, izjavljajo le sami sebe (imajo svoje lastne umetniške vrednote, družbeno-specifične vplive in inspiracije) vizualna retorika grafitov transgresira dominanten način reprezentacije in komunikacije. Grafiti so nehegemonski, ker niso blago, saj ne morejo biti kupljeni ali prodani, so neodvisni od lastništva, imajo le avtorja in njihova oblika, stilistični cilji ter poseg v tujo lastnino sami onemogočajo poblagovljenje. Ravno z "zasedbo" zidu, ne glede na njegovo lastništvo, grafiti posegajo v dominantno logiko privatne lastnine in jo s tem tudi postavljajo pod vprašaj. Ker so grafiti tako podobe na tujem zidu, so za avtorje brez predmetne, denarne vrednosti, kar pomeni, da je grafit v nasprotju s tržno ekonomijo in se nanj gleda kot na moteči element. Grafiti imajo poseben pomen kot oblika izražanja, umetniška praksa marginalnih skupin, ki so jim sistematično zanikane pravice do samoizražanja (tipičen primer so mladi Afroameričani in Portoričani v New Yorku v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja). Marginalne skupine so bile zaradi evrocentrističnih standardov in meril v umetniških institucijah (od galerij, muzejev, avkcijskih hiš do akademij) v teh sferah življenja in ustvarjanja v občutni manjšini in neopazni. Kultura je politična in kulturna politika s svojimi mehanizmi vključevanja in izključevanja vpliva na identitete družbenih skupin. Kulturna politika ustvarja pomene, določa kaj je umetniški kanon, kaj sodi v zgodovino in distribuira znanje. S tem ko ima kulturna elita primat nad kulturno produkcijo, določa tudi podrejene skupine, vendar biti podrejena skupina v tem kontekstu ni stvar izbire oz. osebne odločitve (Giller, 1997 in Luna, 1995). Grafiti so eden od načinov, da marginalne skupine opozarjajo na svojo prisotnost, da skozi izražanje oblikujejo svojo identiteto, z grafiti si na simboličen način prisvajajo prostor in se upirajo privatizaciji javnega prostora. Grafiti kot "parazitsko" izrazno sredstvo odpirajo polje boja, tekmovanja in prevlade. Umetnost grafitov "napada" zidove, arhitekturo, tako kot margina "napada" "mainstream", dominantno kulturo.

V Sloveniji je še vedno v veljavi zakon iz leta 1974, zakon o prekrških zoper javni red in mir, ki po fasadah zgradb prepoveduje "pisati in risati nespodobne in neprimerne napise, izreke in podobno, ki žali javno moralo, narodno ali politično zavest občanov" (Novak, 2001). Odločitev, kdaj je nek napis žaljiv, pa je subjektivna in je v rokah lastnikov popisane površine, razen če gre hkrati tudi za poškodovanje kulturne dediščine (kar se obravnava kot vandalizem, torej kot kaznivo dejanje in ne kot prekršek, kar sicer pisanje grafitov je). Grafit postane kaznivo dejanje, ko lastnik zgradbe na policiji prijavi poškodovanje tuje lastnine. Ne glede na to, kako obravnavamo grafite (kot destruktivni vandalizem v urbanem prostoru ali pa kot nadgradnjo le-tega s strani uporabnikov) ne moremo zanikati, da se v njih kaže pomembnost ulice in celotnega mestnega prostora kot prostora neinstitucionalnega govora.

5. 4 Arhitektura

V tem delu bomo predstavili nekaj primerov konkretnih odstranitvev, rušenj spomenikov in arhitekture (oziroma nasprotovanj njihovi gradnji), ki so bili s strani stroke, državnih oblasti, javnosti in kapitala označeni kot ekscesni, ali če uporabimo izraz, ki ga uporablja Vidler, grozljivi in zato uničeni ali odstranjeni.

5. 4. 1 Grozljivo v arhitekturi

Arhitekturo se je z izrazom grozljivo (*uncanny, unheimlich*) začelo povezovati konec 18. stoletja, izraz pa je označeval labirintne prostore modernega mesta, ki so bili izvor modernih kriz, od revolucij in epidemij do fobij in alienacije. *Unheimlich* je metafora za življenje neprimerno moderno stanje, povezano z izrazi prostorskih strahov, kot so agorofobija in klavstrofobija, simptomi so bili strah pred prostorom, ki je vodil v paralizo gibanja in strah pred časom, ki je povzročal amnestijo. V vsakem primeru se je grozljivost pojavila, kot je pokazal Freud, s transformacijo nečesa, kar se je nekoč zdelo "domače" v "nedomače". Po prvi svetovni vojni se je izraz *unheimlich* navezoval na predvojno stanje, postal je izraz nostalgije po predvojnem času, izraz domotožja. Postmoderna grozljivost je bila ustvarjena, ponovno odkrita in identificirana s ponovnimi branji Freuda in z aplikacijo kritične analize na analizo popularne kulture. Izraz je postal običajen tudi v arhitekturi. Sprva kot govor o hišah in pozneje kot govor in način označevanja celih mest – mest, ki so bila nekoč ograjena in intimna, predstavljala so skupnost in bila z modernostjo popolnoma spremenjena (Vidler, 1999).

"V obeh primerih "grozljivo" vsekakor ni lastnost prostora samega, niti ne more biti izzvana z nobeno posebno obliko; ampak je v svoji estetski dimenziji reprezentacija mentalnega stanja projekcije, ki natančno presega mejo med realnim in nerealnim z namenom, da bi vzbudila motečo dvoumnost /.../" (Vidler, 1999: 11).

Prav zato je težko govoriti o *unheimlich* arhitekturi, kajti nobena zgradba ali način dizajna ne moreta zagotavljati, da bosta vzbujala grozljive občutke. A kljub temu so v vseh obdobjih zgodovine obstajale zgradbe in prostori, ki so delovali kot kraji grozljivih in nedomačih občutij in so imeli neke skupne značilnosti. Če torej določene zgradbe ali prostore interpretiramo skozi to optiko in jih označimo za grozljive, tega ne naredimo, ker same vsebujejo grozljive lastnosti, ampak ker zgodovinsko ali kulturno, torej v kontekstu določenega časa in prostora, delujejo kot reprezentatorji odtujitve.

V tem kontekstu si lahko za ponazoritev pogledamo načrtovanje gradnje islamskega verskega in kulturnega središča v Ljubljani. Kos (2002) ugotavlja, da je ključna ovira pri gradnji nizka legitimnost islamskega objekta in da gre za "paradigmatski primer malomeščanske netolerance" (2002: 21). Kos protiargumente za gradnjo razvršča v več kategorij, za nas bo zanimiva predvsem "obrambna skupina", v katero sodi obramba avtohtonosti prostora, kulture, mestne vedute, evropskosti, krščanskosti ipd. Islamski verski in kulturni center (IVKC) naj bi imel 18 metrov visoko kupolo džamije, 27 metrov visok minaret, 11 metrov visoko molilnico, ostali objekti naj bi bili visoki 8 metrov (Tavčar, 2003). Navedene dimenzije, površina 4000 kvadratnih metrov in arhitekturne značilnosti pa so elementi, ki so po mnenju nasprotnikov gradnje razlogi, da IVKC ne sodi na izbrano lokacijo, ob Cesto dveh cesarjev v Ljubljani. Gradnja džamije je tako po mnenju nekaterih sporna "ker bo v izbranem okolju zelo opazna, tistim, ki se bodo Ljubljani približevali iz zahoda naj bi zakrivala pogled na grad in mestno središče; prvi vtis, nekoliko neprimeren, turistov naj bi tako bil, da gre za islamsko mesto in ne katoliško; objekt naj bi bil neprimeren, ker kulturno in zgodovinsko ne spada v izbrano območje" (Tavčar, 2003). Argumenti kažejo na zavračanje drugačnosti, druge vere in njenih religiozних objektov. Arhitektura mošeje nasprotnikom gradnje reprezentira tujo vero, tujo kulturo in jim vzbuja neprijetne in grozljive občutke. Lokalne skupnosti tako delujejo po principu nimby sindroma ter se otepajo "tujka" v svojem vidnem horizontu in s tem tudi v svoji zavesti.

Parlamentarna stranka SDS vidi rešitev v obliki, ki spominja na emično strategijo spoprijemanja z drugostjo – potiskanje na obrobje in ustvarjanje kulturnega geta (in ne pluralizma, saj bi to bil primer coniranja, monouporabnosti prostora), s tem ko predlagajo: "/Da/ se širša okolica prostora, ki je že določen za gradnjo islamskega kulturnega centra v celoti nameni za verski in duhovni pluralizem oziroma za oblikovanje projekta, ki bi ga lahko poimenovali »Mednarodni duhovni center«." (v Vodovnik, 2003)

5. 4. 2 Slovenska moderna arhitektura

Vse dobe težijo k temu, da skozi medij arhitekture in skozi njeno monumentalnost (tisto "nekaj", kar neki čas razpoznavno označi in poveže s spominom, ki ga prostor že ima, ob tem pa tudi preseže pomene tistega časa in jih posreduje v prihodnost) za seboj puščajo duh svojega časa. Arhitektura je za to še posebej primerna, ker je relativno trajna in dostopna.

Dobra arhitektura mora izpolnjevati stroge kriterije smiselnosti, trajnosti, lepote, v sebi mora nositi znanje, kulturo, napor in sredstva neke dobe in tudi ob izgubi svoje konkretne funkcije obdrži svoj družbeni pomen in arhitekturno vrednost ter si s tem zasluži ohranitev in varovanje. Kaj je dobra arhitektura, določata stroka in čas, a ravno čas je v primeru slovenske moderne arhitekturne dediščine vzrok, da so zgradbe iz tega obdobja ogrožene, saj je morda preteklo premalo časa za oceno kvalitete arhitekture te dobe¹². V zadnjih letih je bilo v Sloveniji porušenih več objektov povojne moderne arhitekture, imenovane tudi Ljubljanska šola. Arhitekture povojnega socializma in modernizma v obliki blokov, stolpnic in sosesk pri nas nismo najbolje sprejeli, ker so jo vsiljevali od zgoraj navzdol. Velik del teh objektov tudi ne ustreza kriterijem dobre arhitekture, kljub temu pa imamo pri nas relativno veliko in pomembno kulturno dediščino zrele moderne, ki se jo povezuje predvsem z arhitektom Edvardom Ravnikarjem. Eden od vzrokov za bolj odklonilen odnos do modernizma je tudi to, da so nekatera umetniška obdobja enim narodom pač bližja kot drugim in modernizem, ki je gradil na ponavljanju prefabrikatov in konceptu, ki je (bil) ljudem abstrakten in tuj, ni prišel v zavest kot domača in prijetna arhitektura (in seveda dejstvo o prevladujočem kulturnem vzorcu in "ruralni zavesti" Slovencev). Organizatorji razstave "Pozabljene, skažene,

¹² Po Hočevarju (2002: 50, 51) so značilnosti urbane podobe in arhitekture modernega, oz. fordističnega mesta naslednje: funkcionalistična gradnja z univerzalističnimi standardi, stilska neraznovrstnost in nerazločljivost, monotonost urbane krajine, funkcionalnost in neestetskost urbane opreme. Nasprotno pa je za postmoderno oz. postfordistično arhitekturo in urbano podobo značilna elektična gradnja, kar pomeni uporabo univerzalističnih in globalističnih standardov s hkratnim mešanjem stilov in (lokalnih) estetskih tradicij, spektakularnost, teatralnost, prevlada estetskih nad funkcionalnimi merili v urbani opremi.

porušene"¹³ vidijo vzrok za rušitve in neustrezne posege ("urbo-barbarizem", "vandalizem", "eksekucije") v pomanjkanju pravih vrednot, v vsemogočnosti potrošništva, kapitala in njegovi kratkovidni logiki delovanja ter slabem delovanju spomeniško-varstvenih in urbanističnih služb, ki niso poskrbele za evidentiranje, vrednotenje in zaščito novejših arhitekture. Tako je bil porušen hotel Prisank v Kranjski Gori, delo arhitekta Janeza Lajovca (ki je za ta objekt leta 1964 dobil nagrado Prešernovega sklada) ter Učne delavnice, Center AMZS in Kranjski sejem Savina Severja. Uničevanje arhitekture šestdesetih let, ki jo stroka ocenjuje za kakovostno, pomeni brisanje lastnega spomina in nacionalne identitete. Demšar (2003) meni, da je za "eksekucije" kriv tudi vrednostni sistem, nenaklonjen moderni arhitekturi, percepcija arhitekture kot stroke brez kulturnega presežka ter erozija kulture kot pomembne družbene vrednote v družbi. "Uničenje Severjeve ali Ravnikarjeve stavbe je podobno barbarstvu, kot da bi razrezali sliko Gabrijela Stupice" (Demšar, 2003).

5. 4. 3 Odstranjevanje spomenikov

Spomeniki v prostoru in kulturi zasedajo privilegirano mesto kot označevalci mestnega tkiva in zastopniki spomina in preteklosti. "Spomenik je človeška kreacija, zgrajena s specifičnim namenom ohranjanja posameznih človeških dejanj ali dogodkov /.../ živih v spominu prihodnjih generacij." (Riegl v Vidler, 1999: 177). Prepoznavanje mreže spomenikov, zbranih v prepoznaven hierarhičen odnos, je bila osnova za kulturno in politično konstrukcijo mest od antike do renesanse. A pri tem ne gre toliko za spomenike same, da bi sami ustvarjali nek pomen, ampak bolj za to, kar predstavljajo in reprezentirajo. Z modernizmom pa je prišlo do manjšega premika v ideji mentalnih zemljevidov. Modernizem ni skrival želje po hkratnem pozabljanju in spominjanju – pozabiti staro mesto, stare spomenike in njihov tradicionalen pomen, ki je deloval preveč obremenjen z ekonomskimi, družbenimi in političnimi problemi starega sveta, da bi lahko opravičil potrebo po ohranjanju. Takšno pozabljanje se je izražalo v brisanju mesta (v primeru Le Corbusiera), dobesednem in metaforičnem, v prid ideje o mestu kot *tabuli rasi*, ki je postavila naravo kot osnovo za razpršen urbanizem, in naredilo spomenike funkcionalne za moderno življenje, torej birokratske nebotičnike (Vidler, 1999).

Kot slovenski primer odstranitve spomenika bomo navedli primer odžaganja šestih jamborov, ki so stali ob Poti spominov in tovarištva na mestnih vpadnicah v Ljubljano v obdobju po

¹³ Društvo arhitektov Ljubljana in Galerija Dessa, julij/avgust 2003.

slovenski osamosvojitvi. Spomenik je bil postavljen leta 1984, s slovensko osamosvojitvijo, spremembo političnega sistema in zamenjavo oblasti pa je postal moteči element, ki je vzbujal nelagodna občutja nedomačnosti in neprimernosti. Arhitekt Janez Koželj je bil leta 1984 na razpisu izbran z idejo ustvariti označevalski sistem, ki bi zgodovinsko kontinuiteto Poti spominov in tovarištva sestavil v povezano pripoved ter sočasno označeval nekdanje prehode čez žico. Koželj je kot znamenja na vpadnicah sprva predvidel mlaje, ki pa jih žirija ni sprejela, zato so jih spremenili v jambore, ki so nosili šesterokrake zvezde, ki naj bi "predstavljali reminiscenco konstruktivizma kot tiste avangardne umetnostne smeri, ki je sicer služila potrebam oktobrske revolucije, vendar je zadržala ob tem visoko umetniško vrednost in avtonomnost izražanja" (Koželj v Megla, 1991: 39). Janez Lesar, "ljubljski komunalni minister" (Megla, 1991), je leta 1991 izvršil sklep vodstva ljubljanskega Demosa (ker je "Demosova programska usmeritev odstranitev vseh socialističnih simbolov, kar rdeči kupi starega železa ob Poti nedvomno so" (Lesar v Megla, 1991)) in dal jambore odrezati. Janez Koželj meni, da je ta poseg "primer demonstracije moči mimo zakona in konec koncev mimo arhitekta" in primer obračuna s prejšnjim režimom skozi umetnost (v Megla, 1991), saj je celotna zasnova skozi leta prerasla osnovno spomeniško obeležje (spomenik NOB in okupirana Ljubljana) in se vrasla v drugačne potrebe časa in prostora.

Navedeni primer je eden od mnogih primerov odstranitve spomenikov, ki so bili postavljeni v obdobju po 2. svetovni vojni v čast in spomin na NOB. Nosili so simboliko tega obdobja, s spremembo političnega sistema in vrednot so nekateri postali nespremenljivi, moteči in nova oblast je v njih videla predvsem simboliko in ideološki naboj starega političnega sistema, kljub temu da so mnogi spomeniki veljali za tedaj uradna državna obeležja in niso bili le partijski. Odstranjevanje spomenikov lahko razumemo tudi kot brisanje preteklosti, saj je spomenik priča neke dobe, epohe, brisanje neke dobe pa briše zgodovino in s tem spomin ter človeka spreminja v nečloveka.

5. 5 Neformalne prostorske prakse

5. 4. 1 Črne gradnje

Z vidika urbanega planiranja in prostorske politike predstavljajo črne gradnje samovoljen, nelegalen in neodgovoren poseg v prostor, ki izziva ustaljeni red in pravila delovanja v tem močno reguliranem in formaliziranem sistemu reda. Kot posamičen, izoliran primer se niti ne

zdijo tako problematične, ko pa takšna praksa postane običajen način reševanja stanovanjske problematike, je ogrožen tudi družbeni konsenz.

Individualna stanovanjska gradnja v okviru slovenskega socialističnega razvoja velja za paradigmatičen primer neformalne prakse. Neformalna stanovanjska zidava je veljala za glavni način zadovoljevanja stanovanjskih problemov in je tako služila kot kompenzacija za manjko formalnih gradenj, zato Kos pravi, da "črnih gradenj"¹⁴ npr. ni več mogoče brez ostanka strpati v rubriko ekscesna/marginalna prostorska praksa, temveč jih je treba obravnavati kot indikator strukturnih nedoslednosti formalno legalnega sistema, tj. formalne »produkcije prostora« (1993a: 187). Če na črnograditeljstvo (govorimo predvsem v letih pred osamosvojitvijo in o prvih letih po osamosvojitvi) gledamo v tem smislu, tudi lažje razumemo toleranco do tovrstnih načinov reševanja stanovanjskih vprašanj, ki se izraža predvsem v nizkem odstotku rušitve črnih gradenj. Nelegalno zidavo pa lahko obravnavamo tudi kot posledico konflikta med tradicionalnim stavbarstvom in modernim, racionalnim načinom produkcije grajenega okolja, ki je značilen za dobo industrijske urbanizacije. Tako lahko tudi pojasnimo, zakaj se (oz. so se) črne gradnje in druge neformalne oblike gradnje pojavljajo predvsem v t. i. družbah v razvoju, kjer se principi industrijske produkcije prostora mešajo s tradicionalnimi načini zidave¹⁵ (Kos, 1993a). Na ta način lahko tudi razumemo različno percepcijo črnih gradenj v Sloveniji pred osamosvojitvijo, ko se jih je nekako dopuščalo, toleriralo (kar je pogosto pomenilo tudi legalizacijo in formalizacijo objekta črne gradnje) ter strožji, odklonilni, regulativni in rušiteljski odnos v letih po osamosvojitvi. Če je torej Kos leta 1993 dejal, da črnih gradenj ne moremo brez ostanka strpati v kategorijo ekscesnega in marginalnega, je temu danes verjetno drugače in se na črne gradnje dejansko gleda kot na eksces in na nedopustno ravnanje v prostoru, pa čeprav je stanovanjsko vprašanje še bolj zaostreno kot v preteklosti. Gantar (1993) piše, da so nezakonite gradnje rezultat konfliktov, ki nastanejo zaradi dejstva, da je prostor omejena dobrina. Meni, da opazovanje črnih gradenj s sociološkega vidika deluje kot simpatičen pojav, izraz spontanosti in samoorganiziranosti, z vidika prostorskega planiranja pa pojav degradira okolje in povzroča

¹⁴ Dejavnosti nedovoljenih posegov v prostor, črnih gradenj, predstavljajo široko paleto, npr. kapela v narodnem parku na Kredarici, zidava nove cerkve, prezidava večjega hleva in senika v počitniško hišico, zasteklitev balkonov v stolpnica in neupoštevanja konkretnih določil, ki jih graditelji ne upoštevajo pri gradnji posameznih objektov (višina, naklon strehe, vrsta materialov, barve) (Mlinar, 1993).

¹⁵ Hočevar (1993) pa kot enega od mogočih vzrokov za črne gradnje navaja nacionalni kulturni vzorec Slovencev (shema mišljenja, delovanja, čustvovanja), katerega segment je vzorec delovanja, ki je v konkretnem primeru posledica prevladujoče "ruralne zavesti". Le-ta izhaja iz objektivnega pomanjkanja urbane kulture, urbanega življenjskega stila in občutnega pomanjkanja urbane tradicije, za katero je sicer značilen racionaliziran, moderen odnos do prostora.

trajno in marsikdaj nenadomestljivo škodo.¹⁶ Črne gradnje lahko obravnavamo tudi s socialnega, ekonomskega vidika, z vidika ekologije, medijskega pristopa, politike, zdravega razuma. Kos (1993b: 454) vidi problem v "higienističnem diskurzu", ki spada med pogoste "slepilne" manevre pri obravnavi nezakonite neformalne gradnje. Gre za prikaze alarmantnega stanja v "nehigienskih naseljih", ki imajo učinke na javno mnenje in dosegajo širok mobilizacijski učinek (običajno gre za "ekscesni učinek"), ki mu sledi solidarnostni odnos v javnosti.

Malce bolj ohlapna in relativistična merila za kategorizacijo črnih gradenj pa podaja Fister (1993: 459–460) s hipotezo, da je edino ali vsaj najobjektivnejše merilo za razločanje med "dobro" ali "neprimerno" arhitekturo določljivo s časovno distanco, ko že lahko določimo, ali sodi ali ne sodi v kulturno dediščino. S tem se vsaj delno približamo določljivim merilom za vrednotenje "ustreznosti" neke stavbe v določenem okolju, torej če je gradnja usklajena z razvojno nastalo prostorsko identiteto (povezano s pojmom kulturne dediščine tega okolja), potem ne bi smela biti ocenjena kot negativna in obratno.

5. 5. 2 Skvoti

Skvot (ang. *squat*) je zasedba privatne lastnine, neformalna prostorska praksa, bivanjska skupnost mladinskih in političnih subkultur, ki z nelegalno zasedbo nenaseljenih prostorov radikalno zanika dominantne družbene vrednote, lastniška razmerja, odpira vprašanja družbene pravičnosti (pravice do primernega življenjskega prostora in bivalnega okolja), dopustnega, odgovornosti, etičnosti, legitimnosti. Skvoti so izraz alternativnega življenjskega stila in participacije v različnih političnih aktivizmih, predstavljajo kulturno prizorišče za širši prostor, temeljna pa je funkcija zadovoljevanja stanovanjskih potreb in potrebe po ustvarjanju. Skvoti so način zadovoljevanja kontrakturnih političnih stališč, način nasprotovanja korporacijam in kapitalizmu in imajo poleg reševanja stanovanjske problematike jasno identiteto, kjer se skvot ne izraža le kot sredstvo, ampak tudi cilj. Do skvotov najbolj tolerantna država je Nizozemska, ki skvoterjem daje določeno legitimnost in s tem pravne pravice in zaščito. S sistemom aktivno vzdrževanega družbeno pravičnega urbanizma, ki ga

¹⁶ Pogled na črne gradnje z vidika arhitekta, predavatelja na Fakulteti za gradbeništvo in geodezijo: ".../mnogi novinarji, sociologi in politiki (so) v zadnjih desetletjih z neprikrito simpatijo pisali o črnih gradnjah, o samopomoči, solidarnosti, reševanju socialnih problemov črnograditeljev. /.../ Vsi tisti, ki so soustvarjali takšno javnomnenjsko vzdušje in si kovali poceni politične točke ter medijsko popularnost, so pozabili, da podpirajo protizakonitost, sebično uzurpacijo prostora, ekološko nedisciplino, mafijsko obnašanje, agresivno mentaliteto." (Pogačnik, 1993: 479)

Soja (1996: 285) imenuje "visoko reguliran urbani anarhizem" (ki se izvaja z represivno toleranco in fleksibilno nefleksibilnostjo), so ustvarjeni pogoji, kjer so skvoti legitimna oblika bivanja in direkten izraz "pravice do mesta".

V slovenskem prostoru so skvoterji najpogosteje mladi anarhisti, zbrani v različna anarhistična gibanja. Najbolj znana je zasedba stare in zapuščene vojašnice na Metelkovi leta 1993, ki je pozneje prerasla svojo prvotno naravo in obliko ter smo jo zato obravnavali v samostojnem poglavju. V letu 1999 se je v Ljubljani zgodila nova zasedba, in sicer prostorov v zapuščeni Cukrarni. Zasedbo so izvedli mladi anarhisti in anarhistke, delovala je tudi militantna frakcija, ki se je ukvarjala z direktnimi akcijami proti militantnim neonacijem in izvajala napade na njihove prostore. S tem so padli pod pritisk policije, kar je vplivalo na zapustitev prostorov in zaprtje skvota. V istem času je prišlo tudi do zasedbe hiše Vila Mara, kjer je zaživel skvot. Leta 2001 je zaradi pomanjkanja prostora prišlo do zasedbe prostorov na Kurilniški 3, sicer v lasti državnega podjetja Slovenske železnice. Skvot Avtonomna cona Molotov je deloval slabi dve leti in je predstavljal najbolj politično aktiven skvot v Ljubljani. Zasedeni prostori so bili prizorišče delovanja različnih skupin, delavnic, sestankov, oblikovala se je skupina Antifašistična Akcija, prebivalci so iz protesta proti militarizmu in revščini izvajali akcijo "Hrana ne bombe". Leta 2002 je AC Molotov postala najglasnejši nasprotnik vključevanju Slovenije v zvezo Nato in isto leto je prišlo tudi do izpraznitve prostorov. Na prvi pogled običajen spor med lastniki zgradbe, Slovenskimi železnicami in nezakonito vseljenimi prebivalci se je kmalu sprevrgel v boj, ki je imel številne akterje: varnostno službo, policijo, Ministrstvo za notranje zadeve in Varuha človekovih pravic. Na koncu je prišlo do sporazumne zapustitve prostorov in mladi anarhisti so zasedli staro in zapuščeno hišo na Prijateljevi 26, kjer je tri mesece, do ponovne selitve in iskanja nove lokacije, delovala Avtonomna cona Galicija. Kolektiv AC Galicija v "pismu v slovo" pravi: "Odpirali bomo nove avtonomne cone, ker je to pravica, ki nam vsem pripada."

Močnik (2002) meni, da je AC Molotov uspešno problematizirala fetiš lastnine in v javne razprave vpeljala podmeno, da so na svetu še pomembnejše stvari, kot je lastnina. Ob zaostritvah odnosov med skvoterji in lastniki pa je bila izpostavljena tudi problematizacija neoliberalne države, ki se otresa državnih funkcij, ki so v javnem interesu, s tem ko legalizira zasebna podjetja za "varovanje" in se odpove monopolu nad nasiljem. Tako je prišlo do absurdne situacije, ko so Slovenske železnice "oblegale" stavbo z zasebnimi varnostniki, njih

so po zaostritvi odnosov s skvoterji nadzorovali policisti, na koncu pa je še Varuh človekovih pravic nadzoroval policiste. AC Molotov je

".../ vpeljala vrsto inovacij v življenjske prakse same. Tako je, denimo, odpravila ločitev ali protislovje med umskim in telesnim delom; med proizvodnjo in porabo; med javnim in zasebnim ... Postavila se je ven iz semiotike vladajočega sistema in je prav zato sposobna, da tvorno, inovativno poseže na področja, kjer sistemska semiotika še gospoduje." (Močnik, 2002)

Skvot kot oblika neformalne prostorske prakse, kot zasedba prostora in s tem zanikanje zasebne ali javne lastnine (ki je eden od temeljev moderne družbe in države), lahko vidimo tudi kot heterotopijo, ki omaja zdravorazumske in splošno sprejete perspektive, globoko socializirane, disciplinirane in privilegirane načine razmišljanja o prostoru in zato frustrira.

5. 5. 3 Vrtičkarstvo

Vrtičkarstvo je v Sloveniji zelo prisotna dejavnost, ki ni značilna le za podeželje, ampak je prisotna tudi v neposredni okolici mest¹⁷. Na ravni vsakodnevnega življenja je ta pojav povsem normalna in spontana uporaba praznih, neizkoriščenih mestnih nepozidanih in zelenih površin, ki ima tudi ekonomske in rekreacijske učinke. V okviru urbanizma in planiranja grajenega okolja pa ta oblika uporabe prostora postane motnja, ki je s svojo spontano in "epidemično" logiko v nasprotju s plansko uporabo prostora. Vrtičkarstvo v urbanem prostoru lahko pojmuje tudi kot zasnovo oz. poskus ustvarjanja "paralelnih prostorov", torej prostorov, ki služijo za odmik od vsakdanjosti, sploh če jih razumemo v kontekstu v našem okolju običajnih antiurbanih dojemanj prostora (Kos, 1993a: 213). Do večjega spopada med dvema prostorskima logikama, med neformalno vsebino in formalnim regulacijskim aparatom prihaja, ko vrtički presežejo le monofunkcionalno uporabnost in na parcelah zrastejo različni objekti, ki niso uporabljeni le kot vrtnarske ute. Vrtičkarje se torej do neke stopnje tolerira, dopušča se njihova "zasedba" prostora, vendar le do točke, ko določeno območje ne postane zanimivo za formalno urejanja prostora. Ko dejavnost vrtičkarjev na nekem območju postane

¹⁷ Zaradi specifik našega prostora, počasne urbanizacije in bolj kot ne spontanega razvoja mest imamo v večjih slovenskih mestih tudi primere, ko cele kmetije segajo globoko v tkivo mesta (npr. kmetija Babnik na Vodnikovi v Ljubljani). Lokalna skupnost v neposredni okolici kmetije si prizadeva za odstranitev kmetije, ker menijo, da kmetija ne sodi v sicer pretežno stanovanjsko sosesko.

ogrožena, le-ti običajno nastopijo kot homogena skupina in ostri nasprotniki kakršnih koli formalnih ter popolnoma legalnih in legitimnih posegov v "njihov" prostor.¹⁸

5. 6 Okus dominantnih kulturnih in umetniških elit

V tem delu bomo predstavili še nekaj primerov izključevalskega diskurza, ki se pojavlja v slovenski javnosti. Njegovi nosilci so predstavniki kulturnih elit, tradicionalne kulture, oblikovalci kulturnega življenja, mnenjski voditelji in tvorci kulturne politike pa tudi sami ustvarjalci kulture in umetnosti ter navsezadnje tudi javnost.

Leta 2002 sta fotograf Goran Bertok in kipar Dean Verzel zažgala stoleten kamnit strunjanski križ. V tem primeru sicer ne gre za dejanje v urbanem prostoru, kar pa primeru ne odvzame primernosti za obravnavo, saj gre za uporabo v slovenskem prostoru vseprisotnega simbola krščanstva in se dotika vprašanja percepcije umetnosti in označevanja le-te kot ekscesne. Umetnika sta dejanje izvedla v sklopu umetniškega projekta Sveti križ, s katerim sta se v obliki fotografij gorečega križa predstavila na mednarodni razstavi Shock&Show v Trstu. Cilj razstave je bil šokirati, osupniti, zbuditi zgražanje, gnus in odpor ter tudi zabavati (Hrvatina, 2002). Samo dejanje in razstava sta del koncepta dela sodobne umetnosti, ki se tudi s provokacijo skuša poistovetiti s svetovnimi dogodki, se odzvati na vsakodnevno nasilje in ustvarja dela, ki govorijo o nasilju, ki ga živimo ali spremljamo od daleč. Kustosinja razstave Maria Campitelli (v Hrvatina, 2002) dejanje umetnikov ne vidi kot vandalsko (oziroma blasfemično ali protireligijsko manifestacijo, že zato, ker sta križ predhodno zaščitila pred ognjem) in meni, da gre za intelektualno provokacijo in izraz nestrinjanja s potekom dogodkov v svetu. Cerkev se je na dogodek odzvala s spravnim bogoslužjem in pridigo škofa Piriha, v kateri so zažig označi za hudo žalitev in nezaslišano provokacijo in dejanje označili kot "rušenje pietetnih temeljev naše kulture in civilizacije /.../ na stičišču treh držav /.../." (Pirih, 2002). Projekt so po besedah Hrvatina (2002) napadli in obsodili številni umetniki, galeristi in intelektualci¹⁹. Po besedah avtorjev (v Hrvatina, 2002) zato, ker njuna umetnost ni sterilna, kastrirana nenevarna snov, ki bi bila namenjena le galerijski uporabi za ozek krog

¹⁸ Tako so vrtničkarji glasni nasprotniki postavitve islamskega verskega in kulturnega središča na eni od potencialnih lokacij v Ljubljani in v javnosti nastopajo kot legitimen sogovornik o (ne)primernosti izbrane lokacije.

¹⁹ Menartova, programska direktorica Televizije Slovenije, je v intervjuju za Delo zažig križa po problematičnosti postavila pred pedofilijo (zgodba duhovnika, ki je zlorabljal mladoletnike/ce) z argumentom, češ da je kurjenje križa nekaj, kar se nas vseh bolj tiče. (Hrvatina, 2002)

privilegiranih ljudi, ampak je mejna, močna, nevarna stvar, ki vzburka ljudi. Ta primer lahko razumemo in beremo na mnogo načinov, kot razpravo o okusih, o mejah in namenu umetnosti, o vandalizmu, ekscesu, odgovornosti.

Podobna vprašanja odpira tudi primer odziva poslanca NSi Janeza Drobniča na umetniški festival Break 21 leta 2002. Drobnič (v Pirkovič, 2002) je mnenja, da festival ni kulturni dogodek, ampak gre za "bizarna, povsem nemoralna in kazniva početja posameznikov", ki so v drugih državah prepovedana v Sloveniji pa so deležna državne podpore. Reakcija Drobniča je po Baumanu (2002) primer emične strategije spoprijemanja z drugostjo ali z besedami Drobniča (v Pirkovič, 2002): "Lepo bi bilo, da bi izvajalci takšnih norih, blaznih in žaljivih početij, ki so bila predstavljena na festivalu Break 21, vrnil denar in odšli tja, od koder so prišli."

Boj za prostor in prevlado v njem se odvija tudi v Ljubljani, predvsem v starem mestnem jedru. V poletnih mesecih je mesto prizorišče mnogih zabavnih in kulturno-umetniških prireditev, vendar so mnenja o tem, kaj v to mesto sodi zelo različna. Če bi sledili načelu pluralnostii bi bil cilj čimbolj raznolika in demokratična ponudba prireditev, ki bi poskušala zadovoljiti okuse čimveč različnih ljudi. Primož Lorenc, po Klemenčevi (2002) oznaki "arhitekt komornega kulturno-družbenega življenja" misli:

"V mestu glasbo določa arhitektura, zato v mesto sodita baročna in renesančna glasba. Tudi Pavarotti in Placido Domingo sta v mestu prostitutcija umetnosti. V mesto sodi intima in iz tega rastejo stvari. Vse ostalo je alienacija. Razni didžeji, in to v mestu, to je kriza, blef in stiska generacije in teh ljudi, ki bi to radi imeli v mestu." (v Klemenčič, 2002)

Lorenc vrednoti različne kulturne prakse, jih rangira in ocenjuje njihovo kvaliteto oziroma njihov vpliv na kultiviranje in "plemenitenje" človeka. Vse, kar v baročnem jedru ni baročnega je torej eksces, odvečno in sodi v "Zajčjo dobrovo" (npr. "didžeji in vse ostalo, kar je priklopljeno na feršterkeraj, goveja muzika, harmonike, klobase") (v Klemenčič, 2002). Po analogiji, da v določeno arhitekturo sodi določena vsebina bi bila kulturna in tudi siceršnja podoba in ponudba mest dokaj enolična in nezanimiva. Morda bi bila podobna muzeju in kot taka poučna, saj bi govorila o zgodovini, a v njej sodoben mestni človek ne bi mogel zadovoljiti vseh svojih potreb. Popularna glasba v baročnem arhitekturnem okolju je lahko obravnavana tudi kot primer heterotopije, popularna glasba je v tem primeru tisto Drugo, ki se pojavlja drugje, kjer je to običajno predvideno in s tem izziva konvencionalne oblike

prostorske homotopije. S tem pa vzbujajo odpor in ustvarjajo težnje po izločitvi, izbljuvanju in ponovni vzpostavitvi homotopije.

Podobno oceno daje tudi Luka Novak, ki kot "flop" leta 2002 na kulturnem področju navaja:

"Vsesplošno "oživljanje" ljubljanskega jedra s pijankami. Najhujše, kar je doletelo Ljubljančane, so bili pokozlani koncerti po glavnih trgih. Popolnoma nepotrebnim masovkam v središču uspe ohromiti center in zatreti v njem vsako kal prebujajočega se kulturnega življenja. /.../ Kot da bi bila prestolnica neka zatohla garaža, ki hiše sploh ne potrebuje. Glavno, da se vse trese." (v Pirc, 2002)

Menimo, da se pri tem pozablja, da je za del številčne populacije, kar sicer ni nobeno merilo, tak način zabave predstavlja tudi obliko druženja z vrstniki v javnem prostoru, izražanje identitete, pripadnosti določeni glasbeni zvrsti in je del masovne, popularne kulture, ki si prav tako kot visoka kultura išče prostor v mestu.

5. 7 Nimby sindrom

Različne oblike "bojev za prostor" lahko najpreprosteje razumemo skozi pojem NIMBY (Not In My Backyard), ki je dobro znan v urbanistični in sociološki teoriji. Nimby je boj za prostor, vrednote in dobiček in ga ne smemo razumeti le kot predsodek, ampak tudi kot kapitalsko logiko, ki poskuša zaščititi in ohraniti menjalno vrednost nepremičnin na določenem lokalnem območju. Običajno gre za kolektivne akcije, lokalne oblasti se z njimi strinjajo in jih celo spodbujajo; posledice teh procesov so povsod prisotne in imajo velik vpliv na vsakdanje življenje ljudi, saj veliko ljudi živi na območjih, ki so izključevalska. Procesi izključevanja temeljijo v prostorskem planiranju in socialni politiki (Zaviršek v Kos et al, 2001). Zavirškova (2001) meni, da je nimby v resnici kulturni in kapitalski boj za prostor. Konflikt vrednot izraža željo po ohranitvi razmerij dominacije in pa strah pred izgubo moči. Kulturno-vrednotni konflikt je tudi kapitalski konflikt, ker se kaže v strahu ljudi, da bo njihova lastnina izgubila vrednost, če bi v njihovi bližini živeli ljudje z drugačnim življenjskim stilom in manjšo ekonomsko močjo. Fizična bližina nezaželene, "nepravilne" drugačnosti lahko vpliva na znižanje cene nepremičnine. Posamezniki in lokalne skupnosti tako izražajo neodobravanje do zelo različnih potencialnih "sosedov": vrtci, vrtci za otroke s posebnimi potrebami, skupnosti za odvajanje od drog in rehabilitacijo, različne oblike bivanjskih skupnosti za ljudi s posebnimi potrebami, uporabniki psihiatričnih institucij, mladinski centri,

socialna stanovanja, verske skupnosti, imigranti, azilanti ... Nepremičnina ima za lastnika uporabno vrednost in je investicija, ki prinaša dobiček. Nimby se zato najpogosteje pojavlja tam, kjer so nepremičnine v lasti posameznikov, ki zavračajo ljudi, ki niso lastniki nepremičnin.

V urbanem okolju pogosto zatirana skupina so hendikepirane osebe, kar se kaže kot nedostopnost, revščina in socioprostorska izključenost, odraža pa se v mestnem dizajnu, zaposlitvenih vzorcih, distribuciji uporabe zemljišč (Gleeson, 1998: 90, 91). Vso zatiranje pa ima "skupen izvor v ekonomski in kulturni devalorizaciji invalidnih oseb v kapitalistični družbi" (Gleeson, 1998: 91) in koncept hendikepa je zgodovinsko in socialno determiniran, zato je vprašanje, kdo bo v nekem trenutku hendikepiran, vprašanje zgodovinskih, socialnih, kulturnih in ekonomskih dejavnikov. Običajen, "zdrav" človek sebe prepozna za normalnega v odnosu do drugega in z izločanjem vsega deviantnega in drugačnega.

Fizična zaznava mest za hendikepirane osebe se kaže kot fizična nedostopnost. Tako makro uporaba prostora kot notranje načrtovanje zgradb diskriminirata invalide, s tem ko ne upoštevata njihovih specifičnih mobilnostnih zahtev. To se kaže kot fizične ovire na cestah in ulicah, kot arhitektura, ki popolnoma zanemarja potrebe invalidov, in sredstva javnega prevoza, narejena po meri zdravega človeka (Gleeson, 1998: 92). Simbolno sporočilo hendikepirani osebi, ki je soočena z arhitektonskimi ovirami, je torej očitno, govori ji, da ji ta prostor ni namenjen, da ni "njen".

Diskriminatorno načrtovanje urbanega prostora je manifestacija in vzrok družbenega zatiranja, ker zmanjšuje možnosti hendikepiranih, da se polno udeležujejo v urbanem življenju. Nedostopno okolje tudi zmanjšuje sposobnost hendikepiranih za aktivno politično sodelovanje. Zato Hahn (v Gleeson, 1998: 92) nedostopnost vidi kot grožnjo "načelom demokratičnih svoboščin in pravičnosti invalidnim državljanom". Čeprav večina zahodnih družb v svoji zakonodaji določa načine gradnje, primerne za hendikepirane, je mnogo dokazov, da oblastem pogosto ne uspe preprečiti teh očitnih oblik diskriminacije. Pogosto je kapital močnejši in pravice privatne posesti preglasijo pravice hendikepiranih oseb (Gleeson, 1998). Historični materializem invalidnost vidi kot produkt družbe, kot zatiralno izkušnjo, ki izvira iz diskriminatorne organiziranosti materialnega in kulturnega življenja sodobne kapitalistične družbe. Nedostopnost se običajno obravnava kot pomanjkanje dizajna in načrtovanja v javnih in privatnih zgradbah in se tako reducira na problematiko grajenega

okolja, na okoljsko nesrečo, napako, ki jo država lahko popravi z zakonodajo. A te razlage pozabljajo in zanemarjajo dejstvo, da je fizična nedostopnost posledica sociostrukturnih oblik, ki izvirajo v globljih materialnih in ideoloških strukturah zatiranja (Gleeson, 1998: 101, 102).

Brezdomci in oboleli za virusom HIV gledano globalno predstavljajo številčno skupino marginaliziranih ljudi. Njihov položaj je posledica "percepcije o njihovi neproduktivnosti, mnenja, da so nevarni, potencialna grožnja in mnenja, da so si sami krivi za stanje, v katerem se nahajajo" (Takahashi, 1998: 120). Družbeno konstruirani razlogi za zavračanje oziroma sprejemanje specifičnih družbenih skupin so kompleksen mehanizem, na katerega močno vplivajo tudi množični mediji. Reprezentacije brezdomcev in okuženih z virusom HIV v množičnih medijih so privedle do visoke stopnje stigmatizacije in posledično marginalizacije. Tako je treba nasprotovanje lokalnih skupnosti razumeti ne le kot sebičnost, ampak kot produkt strukturnega procesa, ki služi stigmatizaciji in marginalizaciji določenih skupin (Takahashi, 1998: 130). Marginalizacija neproduktivnih ljudi izvira iz širše strukture družbenih odnosov. V kapitalistični družbi so produktivni tisti posamezniki, ki sodelujejo na trgu delovne sile in v produktivnem procesu, zato imajo s tem v primerjavi z neproduktivnim delom družbe privilegiran status. Neproduktivni ljudje na morejo vzdrževati privilegiranih družbenih odnosov in ogrožajo tudi lasno eksistenco in reprodukcijo. To vodi v devalvacijo, razvrednotenje neproduktivnih ljudi in posledično v kategorizacijo kot grožnja kolektivni potrošnji in skupnemu življenju. Marginalizirani postanejo, ker dajejo vtis o pomanjkanju produktivnosti in premajhnem prispevku družbi (Takahashi, 1998: 131). Legitimizacija družbenih pravic tako temelji na binarni logiki, na input/output logiki; torej po logiki: "bodite operativni in učinkoviti, ali pa izginite". Gre torej za izključitev udeležencev diskurza, kar je po Lyotardovi oceni teroristično (Debeljak, 1989). Skupine, ki so na kakršen koli način odvisne od storitvenih služb predstavljajo popolno nasprotje "normalnim", produktivnim, nenevarnim in nekrivim družbenim skupinam. Le-ti so produktivni člani družbe, ki delajo za plače, plačujejo davke, so prostovoljci v lokalnih skupnostih in ne kažejo pomembnih in vidnih odstopanj od družbenih norm.

Brezdomci in oboleli za virusom HIV so v očeh javnosti dojeti kot neproduktivni in kot taki percipirani kot nevarni za kvaliteto življenja in ceno lastnine večinskega, normalnega prebivalstva. Temu sledi proces stigmatizacije, kjer si ljudje poskušajo racionalizirati občutek nevarnosti. Skozi proces stigmatizacije postanejo skupine definirane kot v osnovi drugačne in različne od ostale populacije. Definicija, da je nekdo v osnovi drugačen, je družbeno

konstruirana in tako hitro postane širše sprejeta negativna ocena. Ta marginalizirana skupina pa dobi oznako nezaželenosti, nenadzorovanosti in nevarnosti za prebivalstvo in ekonomijo (Takahashi, 1998: 131). K stigmatizaciji storitveno odvisnih skupin so delno pripomogli tudi družboslovci sami, ki so brezdomstvo ločevali od revščine in ga povezovali z odvisnostjo, mentalno zaostalostjo in "domstvo" vrednotili višje kot brezdomstvo. (Veness in Blais v Takahashi, 1998: 133)

6. SKLEP

Za urbani prostor je značilno, da je prostor izrazito omejena dobrina, kar se izraža kot boj zanj in da na njegovo vsebino in obliko vplivajo različni mehanizmi moči. Mestni prostor je jukstapozicija različnosti na način, ki izziva uveljavljene predstave o prostoru, kar ima specifične posledice, ki so pogosto definirane in dojete kot eksces in konflikt. V družbi obstaja mit, ki je prešel v zavest ljudi, da je raznolikost grda. Vendar lahko raznolikost lahko vidimo tudi kot visoko razvito obliko reda. Mesta so večplastna in imajo mnogo značajev, kar se manifestira kot stalno pretiravanje in prekoračitev "normalnega". Tako lahko neko urbano tkivo v vsej svoji raznolikosti dojamemo kot heterotopijo (prostor drugačnosti), kot prostor, ustvarjen z nesmiselnimi prostorskimi odnosi, ki izzivajo uveljavljen način reda in dojemanja prostora.

Z značilnostmi urbanega prostora in razvojnimi trendi urbanosti smo pokazali na spremenjeno obliko javnih prostorov v mestih. Menimo, da načini privatizacije javnega prostora ter različne oblike nadzora in varovanja močno posegajo v demokratičnost in dostopnost do javnih prostorov, ki so nujni za razvoj posameznika v samostojno, samosvojo osebnost in aktivnega državljana. A privatizacija javnega prostora je le eden od načinov izločanja in sankcioniranja drugačnosti. Zaradi strahu pred kriminalom in nasiljem se konstantno povečuje nadzor v javnih in zasebnih prostorih in zdi se, da je pod pretvezo povečevanja varnosti dovoljeno marsikaj, pa čeprav na račun svobode govora, združevanja in prostega gibanja. Močan in pogost vzrok za stigmatiziranje dejavnosti in prostorskih oblik kot ekscesnih je tudi tradicija s prevladujočimi družbenimi vrednotami in dominanten okus.

Diskurz razumemo kot izraz določene konceptualizacije realnosti in znanja, ki si prizadeva za prevlado. Določene vrednote, poglede in načine gledanja ter razumevanja sveta poskuša vsiliti kot naravne in jih s tem naredi izmuzljive kritični presoji. Menimo, da eksces obstaja le kot diskurz, kot oznaka in subjektivno vrednotenje in zunaj tega polja ne obstaja, ničesar ne pojasnjuje. Eksces razumemo kot neko notranje mesto vsakega posameznega diskurza, kot točko, v kateri se le-ta pokaže za pomanjkljivega. Element, označen za ekscesnega, je tako del diskurza samega in hkrati točka, kjer je strta totaliteta diskurza, zato jo je treba skriti, izvreči ali nevtralizirati. Označevanje pojavov in delovanj kot ekscesnih v ozadju vedno skriva

interes, nek motiv, politiko, izražanje in merjenje moči različnih akterjev (od posameznikov, družbenih skupin, oblasti ...).

S primeri iz slovenskega okolja, predvsem Ljubljane, smo skušali pokazati kako različni diskurzi ocenjujejo nekatere pojave kot ekscesne in jih zato želijo odstraniti iz pokrajine različnosti, ki mesto dela zanimiv prostor za življenje. Odzivi na prekoračitve in drugačnosti so različni, segajo od kriminalizacije, zatiranja, stigmatizacije, marginalizacije do ignoriranja, izločevanja, podomačenja, teženj po "kultiviranju" in v primeru arhitekture rušenj. S tem ko smo pokazali na načine, na katere so ti pojavi označeni kot ekscesni, smo jim poskušali odvzeti njihovo stigmo, a jih hkrati ne razvrednotiti, saj bi jim s tem vzeli njihovo subverzivno moč, ki jo nedvomno imajo. Prav njihova subverzivnost je bistvena, saj postavlja ogledalo "normalnosti" in jo s tem definira. Normalnost je relacijsko ustvarjena in potrebuje nenormalno, eksces in transgresijo, da sploh lahko ohrani svojo dominantno pozicijo.

Po vsem prebranem, videnem in doživetem se zdi, da je trenutna urbana situacija razcepljena. Priče smo nekakšnemu dualizmu razvoja prostorskih praks, ki druga drugo oplajata ter silita k razvoju in ekspanziji. Na eni strani smo priče porastu kvazi javnih prostorov, privatizacije javnega prostora, umiku ljudi v zasebno sfero domov in drugih varnih enklav, vse več ljudi po svetu živi v varovanih in ograjenih suburbanih soseskah in izgublja se sposobnost in želja živeti z neznanim in drugačnim. Kot temu nasprotna praksa pa se pojavljajo različne oblike bega iz teh prevladujočih vzorcev, iz rutine vsakdanjega življenja, številne neformalne prostorske oblike in zasedbe prostorov, odkrivajo se novi prostori javnega delovanja in izražanja, avtonomne cone alternativnih življenjskih stilov. Potreba po izbranem načinu bivanja verjetno izhaja tudi iz strahu ali odpora pred drugim načinom. Za nadaljnji razvoj glede vsebine in oblike urbanega javnega prostora se nam zdi pomembno, da se vprašamo, kaj sploh hočemo in pričakujemo od mesta.

7. LITERATURA

- Amin, A. in Thrift, N. (2002) *Cities - Reimagining the Urban*. Cambridge, Polity.
- Bauman, Z. (2002) *Tekoča moderna*. Ljubljana, Založba/*cf.
- Bannister, J. in Fyfe, N. (2001) Introduction: Fear and the City. *Urban Studies*, let. 38, št. 5–6, str. 107–113.
- Bibič, B. (2003) *Hrup z Metelkove. Tranzicije prostorov in kulture v Ljubljani*. Ljubljana, Mirovni inštitut.
- Debeljak, A. (1990) Zahodna tradicija in njeni ameriški kritiki. *Nova revija*, let. 9, št. 104, str. 1645–1651.
- Debeljak, A. (1989) *Postmoderna svinga: kontinuiteta modernosti in postmodernosti*. Salzburg, Wieser.
- Debeljak, A. (2001) Meditacija o nepopolnosti ljubljanskega arhetipa. V Kos, D. et al. (ur.) *Pogledi na Ljubljano. Ideje o razvoju. Esezistična anketa*. Ljubljana, Mestna občina Ljubljana, str. 39–42.
- Demšar, M. (2003) *Ustavimo eksekucije*. *Delo*, 30. 6., str. 5.
- Fister, P. (1993) Črne gradnje kot dediščina časa, prostora in družbe. *Teorija in praksa*, let. 30, št. 5/6, str. 459–465.
- Foucault, M. (1998) [1984] Of other spaces. V Ritter, R. in Knaller-Vlay, B. (ur.) *Other Spaces - The Affair of the Heterotopia - die Affäre die Heterotopie*. Graz, Haus der Architektur.
- Gantar, P. (1993) Črnograditelji proti državi. *Teorija in praksa*, let. 30, št. 5/6, str. 435–443.
- Gleeson, B. (1998) *Justice and the disabling city*. V Fincher, R. in Jacobs, J. M. (ur.) *Cities of difference*. New York, The Guilford Press.
- Graafland, A. (1998) Figures of thought. V Ritter, R. in Knaller-Vlay, B. (ur.) *Other Spaces - The Affair of the Heterotopia - die Affäre die Heterotopie*. Graz, Haus der Architektur.
- GUST: The Ghent Urban Studies Team (1999) *The urban condition: space, community, and self in the contemporary metropolis. Possible urban worlds: urban strategies at the end of the 20th century*. Rotterdam, 010 Publishers.
- Harvey, D. (1996) *Justice, nature and the geography of difference*. Oxford, Blackwell.
- Heller, R. (2003) The Great Outdoor Sell. *Forbes Global*, October 13, str. 64–65.
- Hetherington, K. (1998) *Expressions of identity: Space, performance, politics*. London, Sage Publications.

- Hočevar, M. (1993) Nekateri vzroki črnih gradenj. *Teorija in praksa*, let. 30, št. 5/6, str. 499-503.
- Hočevar, M. (2002) *Novo urbani trendi: prizorišča v mestih – omrežja med mesti*. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede.
- Hrženjak, M. (2002) *Simbolno: izbrana poglavja iz francoskega strukturalizma*. Ljubljana, Študentska založba.
- Irwin, K. (1997) *Postmoderni trg*. V Dragičević-Šešić, M. (ur.) *Urbani spektakl. Ulice i trgovi-prostori spektakla*. Beograd, Clio, Yustat.
- Jacobs, J. (1961) *The death and life of great American cities*. New York, Vintage Books.
- Jormakka, K. (1998) *PostMortem Electicism*. V Ritter, R. in Knaller-Vlay, B. (ur.) *Other Spaces - The Affair of the Heterotopia - die Affäre die Heterotopie*. Graz, Haus der Architektur.
- Klein, N. (2001) *No Logo*. London, Flamingo.
- Kos, D. (1993a) *Racionalnost neformalnih prostorov*. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede.
- Kos, D. (1993b) *Predmodernost ali postmodernost "črnograditeljskih" praks*. *Teorija in praksa*, let. 30, št. 5/6, str. 453 – 458.
- Kos, D. (2002) *Razprava o mestu*. V Kos, D. (ur.): *Sociološke podobe Ljubljane*. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede.
- Lehrer, U. A (1999) *Is there still room for public space? Globalizing cities and the privatization of the public realm*. V: INURA. *Possible urban worlds: urban strategies at the end of the 20th century*. Basel, Boston, Berlin, Birkhäuser.
- Madanipour, A. (1996) *Design of urban space: An Inquiry into a Socio-spatial Process*. Chichester, J. Wiley & Sons.
- Milek, V. (2001) *Pogled na Ljubljano. Ideje o razvoju*. V Kos, D. et al. (ur.) *Pogledi na Ljubljano. Ideje o razvoju. Esejistična anketa*. Ljubljana, Mestna občina Ljubljana, str. 76–78.
- Mlinar, Z. (1993) *Prostorski nered kot izraz (ne)moči posameznika in sistema*. *Teorija in praksa*, let. 30, št. 5/6, str. 466–473.
- Megla, M. (1991) *Odstranjevanje spomenikov: Kako se počuti arhitekt, ko mu ena oblast naroči spomenik, naslednja pa ga odžaga*. *Mladina*, št. 19, 5. 7. 1991, str. 38–40.
- Novak, M. (2000) *Grafiti kot eden od načinov subkulturnega izražanja*. *Časopis za kritiko znanosti*, let. 28, št. 200/201, str. 345–365.
- Novak, M. (2001) *Jebeš demokracijo, itak je nihče ne razume*. *Mladina*, št. 21, 28. 5. 2001, str. 42–46.
- Paddison, R. (2001) *Handbook of Urban Studies*. London, SAGE.

- Pogačnik, A. (1993) Civilizirana Evropa se prične tam, kjer se nehajo črne gradnje. Teorija in praksa, let. 30, št. 5/6, str. 479–481.
- Ritter, R. in Knaller-Vlay, B. (ur.) (1989) Other Spaces - The Affair of the Heterotopia - die Affäre die Heterotopie. Graz, Haus der Architektur.
- Rowe, P. G. (1997) Civic Realism. Cambridge, Mass., London, The MIT Press.
- Simmel, G. (2002) Izbrani spisi o kulturi. Ljubljana, Studia humanitatis.
- Soja, E. W. (1996) Thirdspace. Oxford, Blackwell.
- Takahashi, L. M. (1998) Community Responses to human Service Delivery in U. S. Cities. V Fincher, R. in Jacobs, J. M (ur.) Cities of difference. New York, The Guilford Press.
- Tavčar, B. (2003) Presenetljivo mirna razprava. Delo, 13. november, str. 2.
- Vidler, A. (1999) The architectural uncanny: essays in the modern unhomely. Cambridge, Massachusetts, The MIT Press.
- Vodovnik, D. (2003) Potrebno je bilo očiščenje. Sobotna priloga Dela, 6. september, str. 14–15.
- Zaviršek, D. (2001) Ljubljana potrebuje heterogenost. V Kos, D. et al. (ur.) Pogledi na Ljubljano. Ideje o razvoju. Esejistična anketa. Ljubljana, Mestna občina Ljubljana, str. 118–19.
- Zrnec, P. (1996) Prepovedano sadje je najslajše. Delo, št. 56, 6. 3. 1996, str. 17.
- Zukin, S. (1995) The Cultures of Cities. Oxford, Blackwell.

Viri na internetu:

- Giller, S. (1997) Graffiti: Inscribing Transgression on the Urban Landscape.
<http://www.graffiti.org/faq/giller.html> (24. 4. 2003)
- Grönlund, B. (1997) The Civitas of Seeing and the Design of Cities – on the urbanism of Richard Sennett.
http://hjem.get2net.dk/gronlund/Sennett_ny_tekst_97kort.html (24. 4. 2003)
- Hrvatina, A. (2002) Verska čustva in goreči križ.
<http://www.mladina.si/tednik/200231/clanek/kriz/index.print.html-12> (31. 8. 2003)
- Klemenčič, I. (2002) Omrtvičena Ljubljana.
<http://www.mladina.si/tednik/200237/clanek/lorenz/> (3. 7. 2003)
- Krupa, F. (1993) The privatization of public space.
<http://www.translucency.com/frede/pps.html> (17. 3. 2003)

Kuhar, R. (2002) Moč besede Borisa Ježa. Izključevalni diskurz v kolumnah Borisa Ježa ni neposreden. Medijska preža 15, december 2002
<http://mediawatch.ljudmila.org/bilten/seznam/15/analiza#6> (3. 10. 2003)

Luna, J. (1995) Eradicating the Stain: Graffiti and Advertising in Our Public Spaces
<http://eserver.org/bs/20/luna.html> (24. 4. 2003)

Močnik, R. (2002) Komunizem ali barbarstvo?
<http://escape.mladina.si/tehdnik/200331/clanek/kolumna31/index.print.html-12> (8. 12. 2003)

Pirc, V. (2002) Kultura&rodeo 2002
<http://www.mladina.si/tehdnik/200251/clanek/pr-kultura-2002/index.print.html-12> (3. 7. 2003)

Pirkovič, F. (2002) Drobnič zgrožen nad "packarijo"
<http://www.mladina.si/tehdnik/200227/clanek/m-drobnic-b/> (3. 7. 2003)

Schwartz, A. (2001) Privately owned public space.
<http://www.gothamgazette.com/article/issueoftheweek/20010205/200/232> (3. 5. 2003)

Smithsimon, G. (1999) The Technologies of Public Space and Alternatives to a Privatized New York.
<http://www.columbia.edu/~gs228/writing/techps.htm> (22. 4. 2003)

Spravno bogoslužje, pridiga škofa Piriha
<http://www.rkc.si/aktualno/D020421.html> (9. 11. 2003)

Številni pomisleki o gradnji džamije na poplavnem območju. Uredništvo Mladine On-line.
<http://www.mladina.si/dnevnik/38952> (14. 11. 2003)

Zaprtje Avtonomne cone Galicija - pismo v slovo (2003)
<http://www.dosje.org/Aktualno/29sep03.htm> (8. 12. 2003)